

Լիանա Ս. Հովսեփյան
Քանաա. գիյր. դոկտոր

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», բառապաշար, ռազմական տերմինաբանություն, զինվորական պաշտոններ, սպառազինություն, հանդերձանք, զինամթերք, զինատեսակներ, ռազմական գործողություններ:

Մուտք

Մովսես Խորենացու ստեղծագործական ժառանգությունը մշտապես գտնվել է հայ բանասիրության ուշադրության կենտրոնում: Հատկապես նրա «Հայոց պատմությունը» քննության նյութ է ծառայել տարբեր բնագավառների մասնագետների՝ պատմաբանների, աղբյուրագետների, փիլիսոփաների, լեզվաբանների, գրականագետների համար, որոնք տարբեր հայեցակետերով ու նպատակներով զբաղվել են հայ մատենագրության այդ նշանավոր հուշարձանի ուսումնասիրությամբ¹:

«Պատմության» լեզվաոճական առանձնահատկությունները ևս չեն վրիպել հետազոտողների ուշադրությունից: Կազմվել է երկի համաբարբառ², հաճախականության բառարանը³, դիտարկվել և գնահատվել են բառօգտագործման այլևայլ կողմերը:

Իր բովանդակային հարստության և կյանքի տարբեր բնագավառների ընդգրկման շնորհիվ Խորենացու երկը պարունակում է բառապաշարի այնպիսի շերտեր, որոնք կարելի է խմբավորել նաև թեմատիկ առումով և դիտարկել որպես այս կամ այն բնագավառի տերմինային համակարգի արտացոլում: Այս հայեցակետից կատարված ուսումնասիրությունները կա-

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 14.08.2018:

1 Նշենք այդ ուսումնասիրություններից միայն մի քանիսը՝ Հ. Մանանդյան, Մովսես Խորենացու բառապաշարը, Եր., 1935, Հրանդ Արմեն, Խորենացին և Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը, ՊԲՀ, 1969, N 1, Վ. Առաքելյան, Խորենացու լեզուն և ոճը, ՊԲՀ, 1975, N 2, Վ. Առաքելյան, Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Եր., 1981, Գ. Զահուկյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները, ՊԲՀ, 1981, N 3, Գ. Մուրադյան, Մովսես Խորենացու «Պատմության» լեզվի հունարան շերտը, ՊԲՀ, 1993, N 1-2, Վ. Համբարձումյան, Մովսես Խորենացու «Տենչայ Սաթենիկ տիկին» հատվածը, ՊԲՀ, N 2, 1995, Օ. Խաչատրյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» բառապաշարի քննություն, Եր., 2016 ևն:

2 Տե՛ս Հայկական համաբարբառ -7, Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն Հայոց, հատ 1-3, Եր., 1975-1976:

3 Տե՛ս Խաչատրյան Օ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարան, Եր., 1986:

Ժ (ԺԶ) քաղի. թիվ 3 (63), հայխ-սեպտեմբեր, 2018

ՎԿՎ համահայկական հանդես

րող են Խորենացու երկում բացահայտել նրա ապրած և նկարագրած ժամանակաշրջանների հասարակական կառուցվածքի, աշխարհագրական և վարչատարածական բաժանման, ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների, կրոնական ու եկեղեցական կյանքի, տնտեսական գործունեության, ինչպես նաև գիտության ու մշակույթի տարբեր բնագավառների համար բնորոշ տերմինային բառեր, հասկացություններ և արտահայտություններ: Այդ կարգի հետազոտություններից հիշատակելի է Խորենացու երկում ճարտարապետական տերմինների քննությանը նվիրված հոդվածը⁴:

Խորենացու ժամանակաշրջանի լեզվում ռազմական տերմինահամակարգի քննության համար նույնպես «Պատմությունը» զգալի նյութ է պարունակում⁵, քանի որ հեղինակը հաճախ անդրադառնում է ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, տեղեկություններ է հաղորդում ռազմական գործողությունների և դրանց հետևանքների, զորամիավորումների, զորքերի տեսակների ու նրանց առաջնորդների, զինվորական պաշտոնյաների, մարտիկների սպառազինության ու հանդերձանքի, զենքերի տեսակների մասին, տալիս է ճակատամարտերի, զորաշարժերի, ռազմական կառույցների ու ճամբարների մանրամասն նկարագրություններ, բնութագրում է կռիվի մասնակիցներին, դրվատում է նրանց մարտական ունակությունները, քաջագործությունները և այլն՝ հաճախ գեղարվեստական հարուստ պատկերավորմամբ, բայց և ճշգրիտ ու տեսանելի մանրամասներով:

Այս նկարագրությունների շնորհիվ Խորենացու երկում վկայված ենք գտնում «**ռազմական գործ**» իմաստային դաշտին պատկանող բազմաթիվ բառեր, տերմիններ և տերմինային արժեք ունեցող արտահայտություններ, որոնք կարելի է թեմատիկ առումով բաժանել մի քանի խմբերի՝

- 1. Զորքի (զինվորների) տեսակներ,**
- 2. Զինվորական կարգավիճակ և պաշտոններ,**
- 3. Զորամիավորումներ, զինվորական ստորաբաժանումներ,**
- 4. Սպառազինություն, զենքեր, հանդերձանք, զինամթերք,**
- 5. Ռազմական գործողություններ և դրանց հետևանքներ,**
- 6. Ռազմական շինություններ և տեղանք, դիրքավորում:**

Սկզբից ևեթ պետք է նշել, որ Խորենացու երկում վկայված ռազմական տերմինների զգալի մասը ներկայացված է ոչ միայն նեղ տերմինաբանական արժեքով, այլև սովորական, ընդհանուր լեզվական գործածությամբ՝ կախված որոշակի համատեքստից: Առանձին հետաքրքրություն են առաջացնում այն բառամիավորները, որոնք թեև իսկական իմաստով ռազմական տերմիններ չեն (այդ պատճառով հազիվ թե ընդգրկվեն երբևէ կազմվելիք բուն ռազմական տերմինների բառարանների մեջ), բայց կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Խորենացու նկարագրած դարաշրջանների

4 **Խաչատրյան Օ.**, Ճարտարապետական և շինարարական տերմինները Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի հրատ., հատ. II (22), Եր., 2004:

5 Սույն հետազոտության փաստական նյութի համար հիմք են ծառայել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» քննական բնագրի 1991 թ. հրատարակությունը, վերը նշված՝ «Հայկական համալսարանի» 7-րդ պրակի 1-3 հատորները և **Օ. Խաչատրյանի**՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարանը:

զինվորական գործի, մարտական գործողությունների, դրանց մասնակիցների, սպառազինության, ռազմավարության ու մարտավարության տեխնիկայի և հարակից իրողությունների վերաբերյալ:

Մասնավորապես դրանք այն մակդիրներն են ու բնութագրումները, որոնցով Խորենացին ներկայացնում է իր հերոսներին՝ **դիպաղեղն, կորովաձիգ, հաստաղեղն, նիզակակից, քաջաձի, քաջաղեղն, քաջամարտիկ**, կամ՝ զենքի տեսակներին վերաբերող ածականները՝ **բոլորատեգ, երկսարի, երեքթևեան, լայնալիճ**, զանազան գործողություններ կամ հանգամանքներ՝ **յեղուզակարար, մկնդահար** և այլն:

Կան նաև ռազմական տերմիններ (զենքի տեսակներ և պատերազմական գործի հետ կապված այլ անվանումներ), որոնք «Պատմության» մեջ արմատական ձևով չեն հանդիպում, բայց պահպանված են բաղադրյալ բառերի կազմում (օր.՝ վերոնշյալ **մկնդահար** բառի արմատը՝ **մկունդ** զինանունը, առանձին կիրառությամբ չի հանդիպում Խորենացու երկում): Այդպիսի կազմությունները և նրանց իմաստային կիրառությունները նույնպես ըստ անհարժեշտության ներկայացված են համապատասխան թեմատիկ խմբերում:

«Պատմության» մեջ պահպանված ռազմական տերմինաբանության մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ կոնկրետ գործածություններից կամ բնագրից երբեմն հնարավոր չի լինում որոշել նրանց ճշգրիտ իմաստը կամ տարբերակում մտցնել հոմանիշների միջև: Այդպիսի կիրառություններից են, օրինակ՝ մի շարք զինվորական պաշտոնների (**գորագլուխ, գորապետ, գորավար**), զորամիավորումների (**գումարտակ, գունդ, վաշտ, ջուկատ, գոր, հրոսակ, յեղուզակ**) անվանումները և այլ բառամիավորներ: Այս կարգի բառերի տերմինային արժեքի ճշգրտման համար անհրաժեշտ են ոչ միայն լեզվաբանական, այլ նաև պատմառազմագիտական մասնագիտական հետազոտություններ, որոնք, ցավոք, շատ քիչ են⁶:

Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ սույն հոդվածում քննված՝ ռազմական գործին առնչվող բոլոր բառամիավորները չեն, որ կարող են ունենալ ստույգ տերմինային արժեք և համապատասխանել տերմինաբանության ժամանակակից ըմբռնումներին, սակայն դրանց քննությունը կարևոր է Խորենացու ժամանակաշրջանում ռազմական գործի և այն արտացոլող բառապաշարի ուսումնասիրության տեսակետից:

Ստորև ներկայացվում են Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ վկայված ռազմական տերմիններն ու տերմինային արժեք ունեցող բառակապակցությունները ըստ առանձնացված խմբերի:

1. Զորքի (զինվորների) տեսակներ

Բուն զորատեսակներ նշանակող տերմիններից Խորենացու պատմության մեջ հանդիպում են հին աշխարհից հայտնի երկու հիմնական խմբա-

6 Հմնտ, օրինակ՝ **Աբրահամյան Վալենտինա**, Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի», հատ. II, եր., 1950, որում հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերի, գրչագիր մատյանների նկարագրողումների, ինչպես նաև պատմիչների վկայությունների հիման վրա հեղինակը ներկայացնում է միջնադարյան Հայաստանում կիրառվող զինատեսակները, թեև նշում է նաև, որ ոչ բոլոր դեպքերում կարելի է հանգել ստույգ եզրակացությունների: Տե՛ս նաև՝ **Ն.Ա.Արզումանյան**, Հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «մատենա գունդ» զորամասը, ՊԲՀ, 1973, N 2:

վորումների անվանումները՝ **հետևակազոր** և **հեծելազոր**՝ իրենց հոմանշային տարբերակներով:

Հետևակազոր,

Հետևակ – սրանցից առաջինը՝ **հետևակազոր**, ունի միայն մեկ վկայություն՝ **չորիք բիրովք հետևակազորու** (46)⁷: Ավելի հաճախ է կիրառվել սրան հոմանիշ **հետևակ** տարբերակը: Ընդհանրապես Խորենացու երկրում կա **հետևակ** բառի 9 կիրառություն, որոնք հիմնականում ունեն բուն ռազմագիտական նշանակություն: Սրանցից երկուսում բառը կիրառվել է ածականաբար՝ որպես գորատեսակի բնութագրում՝ **հետևակ զորք** բառակապակցության մեջ՝ **ապա զորածողով լինի ի վերայ նորա Տիտանեանս Բել ամբոխի հետևակ զորաց** (34), **Գորգոնոս իշխան հետևակ զորուն** (45): Երեքը ունեն գոյականական կիրառություն՝ **երազ ժողովեցան զորքն ամենայն, նա և Արգամ ... ամբոխ հետևակա** (169), **առեալ զբազմութիւն հետևակացն՝ ի կողմն ելանէր** (171), **առնուլ զամենայն զորս Յունաց ... այլ և զհետևակս պահապանս քաղաքացն** (303), իսկ մեկը գործածված է մակբայական արժեքով՝ **գնիզակն իւր ... ձգեալ ի հետևկուց՝ խորագոյն նստոյց յերկանաքար արծանին** (119) օրինակում. նշանակում է «հետևակ գոյով, ի հետիոտս» (ՆՀԲ), այսինքն՝ «ոտքի վրա, հետիոտն կամ կանգնած տեղից»: Սա ասվում է շեշտելու համար նետողի ուժը և կորովը, քանի որ նիզակը ձիարշավ նետելու դեպքում ավելի ուժգին հարված կստացվեր: Հմտ. նաև ՆՀԲ-ի՝ **զառիծ և զայծեամն ի հետևկուց ըմբռնէր նա** օրինակը:

Զինվորական գործի հետ առնչվում է նաև **առաքէ զաղտնագնաց հետևակս** (228) օրինակը, բայց **հետևակ** բառն այստեղ նշանակում է ոչ թե «հետևակ զինվոր», այլ «հետևող՝ լրտես, հետախույզ, խուզարկու» (տե՛ս ստորև):

Հետևակ բառի մյուս կիրառությունը ռազմական տերմինի արժեք չունի, այլ նշանակում է պարզապես «հետիոտն»՝ **աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ և զհետևակ փախուստն** (56), այսինքն՝ «հետիոտն՝ ոչ ձիով կամ կառքով»:

Հետևակամարտ – **հետևակ** բառակազմական հիմքով Խորենացին գործածել է երկու բարդ բառ, որոնցից մեկը՝ **հետևակամարտ**, դարձյալ կապվում է ռազմական գործի հետ և փաստորեն «հետևակ զինվոր» կամ «հետևակ կովոդ» է նշանակում: Վկայված օրինակն է՝ **հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք** (72): Մյուս կազմությունը՝ **հետևակագնաց**, Խորենացու երկրում ռազմական տերմինի արժեք չունի և նշանակում է «հետիոտն, ոտքով գնացող»՝ **աւուր միոյ հետևակագնացի առն ճանապարհի** (40) :

Հեծելազոր,

Հեծեալ – այս տերմիններից **հեծելազոր**-ը վկայված է երկու կիրառու-

⁷ Բնագրային մեջբերումների էջերը նշում ենք փակագծերում՝ ըստ հետևյալ հրատարակության՝ **Մովսէս Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը **Մ.Աբրեղանի** և **Ս.Հարությունեանի**, Նմանահանություն, Լրացումները **Ա.Բ.Սարգսեանի**, Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1991: Քանակական տվյալները բերվում են ըստ վերը նշված՝ **Օ.Մ.Խաչատրյանի**՝ Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարանի, Եր., 1986 և համեմատվում են Խորենացու երկի «Համաբարբառի» տվյալների հետ:

թյամբ՝ **հինգ հազար հեծելագորու** (45), և **առաքէ յերուսաղէմ հանդերձ հեծելագորու** (133): Եվս երկու օրինակ վկայված են **հեծեալ** հոմանիշով՝ առանց **գօր** բաղադրիչի (ինչպես և վերը բերված **հետևակ** տերմինի դեպքում է՝ **հետևակագօր**–ին զուգահեռ)՝ **երկու հազար հեծելովք** (46), **այլ միայն հինգ հարիւր հեծելով** (133):

Այրևծի – որպես **հեծելագօր** տերմինի երկրորդ հոմանիշ Խորենացու երկուս վկայված է **այրևծի** տերմինը մեկ կիրառությամբ՝ **անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրևծիոյն** (271):

Ջորատեսակների ուրիշ այսպիսի մեծ խմբավորումներ, որոնք տարբերվեին իրենց ռազմական տեխնիկայի և առանձնահատուկ մարտական գործողությունների տեսակետից, այդ ժամանակաշրջանից Խորենացու պատմության մեջ վկայված չեն:

Ռազմիկների խմբերի միջև եղած մյուս կարևոր տարբերակումը հիմնվում է նրանց գործածած հիմնական զինատեսակների և սպառազինության վրա: Այստեղ ևս պետք է նշել, որ Խորենացու երկուս վկայված անվանումները կարող են ունենալ ինչպես բուն ռազմագիտական տերմինային նշանակություն, այնպես էլ ծառայել երկի գեղարվեստական պատկերավորման նպատակներին:

Ջինանուն հիմքերով կազմված զինվորների տեսակների անվանումներից Խորենացու երկուս վկայված են հետևյալ տերմինները՝ **աղեղնաւոր**՝ 5 կիրառությամբ, **նիզակաւոր**՝ 3 կիրառությամբ, **սուսերաւոր**՝ 2 կիրառությամբ, **շերտաւոր**, **պարսաւոր**, **տիգաւոր**՝ մեկական կիրառությամբ՝ բոլորն էլ կազմված **-աւոր** ածանցով՝ «տվյալ զինատեսակը կրող՝ ունեցող» նշանակությամբ: Վկայված են հետևյալ բնագրային օրինակները.

Աղեղնաւոր – մյուսների համեմատ **աղեղնաւոր** տերմինի ավելի հաճախական կիրառությունը բացատրվում է նրանով, որ (սետ ու) աղեղը հին աշխարհի հիմնական հեռահար զենքն էր, և այդ զենքին քաջ տիրապետելը կարևոր հատկանիշ էր մարտնչողներին բնութագրելու համար: Այդ են վկայում Խորենացու կիրառած մակդիրների մեջ **աղեղ** հիմքով կազմված ածականները՝ **դիպաղեղն** – **պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք** (72), **հաստաղեղն** – **քաջ նախարար, կորովաձիգ և հաստաղեղն** (32), **քաջաղեղն** – **առեալ անձնագեղոյն և քաջաղեղանն արին Վաղարշակայ** (31), ինչպես նաև նախորդ օրինակի **կորովաձիգ** մակդիրը, որ դարձյալ կապվում է աղեղի և նետաձգության հետ: Ինչ վերաբերում է բուն **աղեղնաւոր** տերմինին, ապա այն իր հերթին գրեթե միշտ հանդես է գալիս **քաջ** կամ **կորովի** ածականների հետ՝ կազմելով յուրատեսակ իմաստային զույգեր, որ երևում է այստեղ բերված օրինակներում՝ **արս քաջս և աղեղնաւորս** (35), **ժողովէ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց** (43), **լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց** (177), **Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց** (200):

Նիզակաւոր – **նիզակ**–ը և **տէգ**–ը կարևոր հարձակողական զինատեսակներ են եղել (ավելի մանրամասն տես զինանուններին վերաբերող հատվածում), որոնց անունով տարբերակվել են և դրանց կրողները: **Նիզակաւոր**–ի կիրառություններն են՝ **բայց գովեմ զքաջ նահատակն իմ և զնիզակաւորն** (82), **արս ընտիրս և քաջս, նիզակաւորս և սուսերաւորս**

(110), **գորագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ** (267):

Շերտաւոր – վկայված է մեկ օրինակով՝ **և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալ** (72):

Այս տերմինի բացատրությունը ըստ ՆՀԲ-ի հետևյալն է. «Ունող գգործի շերտ շերտ կոտորելոյ, ջարդելոյ, որպէս տապարաւոր, սակրաւոր, տիգաւոր են»: Հետևաբար **շերտաւորները** տապարի կամ սակրի նման զինատեսակ կամ գործիք են ունեցել: ՆՀԲ-ի բացատրության մեջ նշված **տիգաւորը** չպետք է համարել **շերտաւորի** համանիշը (թերևս **տիգաւորը** այստեղ բերվում է պարզապես **-աւոր** ածանցի ընդհանրությամբ), քանի որ Խորենացու վերոհիշյալ հատվածից երևում է, որ շերտավորները զինվեցին սուսերներով և տեգերով (նիզակներով), հետևաբար դրանք նույնարժեք չէին, ընդ որում՝ «տեգ նիզակին» կոչվում ավելի գորավոր էր և գործառական ավելի մեծ հնարավորություններ ուներ: Նիզակներով հարվածում էին ինչպես հեռվից, այնպես էլ մերձավոր ձեռնամարտում: Ավելի մանրամասն տես ստորև՝ զինատեսակներ նշանակող տերմինների քննության մեջ:

Պարսաւոր – զինվորների կարգերից կամ տեսակներից հավանաբար նվազ կարևոր էին համարվում **պարսավորները** (**պարս**⁸ ունեցողները) և **շերտավորները**⁹: Այս է պատճառը, որ Տիգրան Մեծի հաղթանակների շնորհիվ երկրի հարստացման և գորքի վերագինման մասին խոսելիս Խորենացին հատուկ կերպով նշում է. «**Հետևակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք.** այսինքն՝ **պարսով** (պարսաստիկով) կոչվողները դարձան աղեղնավորներ, իսկ շերտավորները ստացան սուսեր և նիզակ:

Սուսերաւոր – **սուսերը** ՆՀԲ-ում ներկայացվում է որպես **սրի** հոմանիշ՝ «նոյն ընդ սուր»: Մրանք տվյալ ժամանակաշրջանի շատ գործուն և տարածված զինատեսակներ են եղել, և դրանց անվանումները բավական մեծ հաճախականություն ունեն Խորենացու երկրում (տես ստորև): **Սուսերաւոր**-ը վկայված է երկու օրինակով՝ **ի մօտ հասանել սուսերաւորաց՝ և զհուռութսն ի ծով** (56), **արս ընտիրս և քաջս, նիզակաւորս և սուսերաւորս** (110):

Տիգաւոր – այս տերմինը վկայված է Մուրացեան Արգամին բնութագրող **տէր տիգաւորաց,** այսինքն՝ «նիզակաւոր ռազմիկներ ունեցող» կապակցության մեջ՝ **միայն ակնածէին Մուրացենէն Արգամայ, զի այր քաջ էր և բազմաց տէր տիգաւորաց** (171):

Մերկ – ինչ վերաբերում է **մերկ** տերմինին, ապա այդպես կոչվում էին նետաձիգները (աղեղնավորները), քանի որ նրանք կոչվում էին հեռվից և

8 Այլուր վկայված է նաև պարսայակ, պարսատակ, պարսատիկ ձևերով:

9 Շերտ արմատը ինքնին ռազմական տերմինի արժեք չունի, քանի որ, ինչպես տրված է ՆՀԲ-ում, նշանակում է «ջարդեալ մասն, կոտորակ փայտի պատառելոյ» և այլն, Խորենացու երկրում այն որպես մաքուր արմատ չի հանդիպում և պահպանվել է միայն շերտաւոր բաղադրության մեջ: Դժվար է ենթադրել, թե եղել է շերտ անունով զինատեսակ (ինչպես պարսաւոր-ի, տիգաւոր-ի և մյուս զինատեսակները կրողների անվանումների դեպքում է), այլ համապատասխան մարտիկները շերտաւոր էին կոչվում, քանի որ ունեին «գործի շերտ շերտ կոտորելոյ» (ըստ ՆՀԲ-ի): Այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև ՆՀԲ-ում Շերտակոտոր գլխաբառի բացատրության մեջ տրված օրինակը՝ «ի հարկէ տապար ի գործ արկեալ շերտակոտոր առնելով քանդէր (գշիրիմն), Պիտ»: Հետևաբար ենթադրելի է, որ շերտաւոր-ի ներքին ձևն է՝ «շերտատող, շերտ-շերտ կոտորող» (ինչպես հնձվոր նշանակում է «հնձող, հունձ անող»), այսինքն՝ շերտավորներն անվանվում էին ոչ ըստ իրենց զինատեսակի, այլ ըստ գործողության արդյունքի: Մրանով էլ շերտավոր-ը տարբերվում է զինանուն հիմքերով կազմված՝ զինվորների մյուս տեսակներից, որոնք անվանվում էին ըստ իրենց գործածած գեղերի:

ունեցող» նշանակությունը: **Զինուոր** տարբերակի մեջ ավելի զգալի է «զինվորական դասին պատկանող» իմաստը, թեև նշանակյալի (դեռնոտատի) առումով երկուսն էլ նույնական են: Ավելի սովորական և ընդհանրական կիրառություն է ունեցել **զինուոր** տարբերակը (որը և պահպանվել է մինչև օրս, մինչդեռ **զինաուոր**-ը դուրս է մղվել գործածությունից):

Զինուոր – Խորենացու երկուսն այս տարբերակը վկայված է երկու կիրառությամբ՝ **մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար զգլուխն Երուանդայ** (173) և՝ **հանդերձ զինուորօք իւրեանց եօթն հարիւրովք** (321):

Զինաուոր – այս տարբերակը ունի մեկ վկայություն՝ **դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինաուորս** (290): ՆՇԲ-ում **զինաուոր** տերմինը, ինչպես նաև նրանից կազմված **զինաուորիմ** բայը հղվում են իրենց ավելի սովորական տարբերակներին՝ **զինուոր** և **զինուորիմ**: Խորենացու **զինաուոր** կիրառությունը ՆՇԲ-ի օրինակներում նշված չէ:

Զինուորություն – **զինուոր** հիմքից կազմված **զինուորություն** հավաքականություն արտահայտող տերմինը Խորենացու երկուսն ունի երկու կիրառություն, երկուսն էլ հոգնակիաձև: Ենթադրելի է շրջասական կիրառություն՝ վերացականը թանձրացականի փոխարեն՝ «զինվորներ» իմաստով, հատկապես **կարգ զինուորութեանց** կապակցության մեջ, որն անշուշտ նշանակում է «զինվորների կամ զինվորականների (և ոչ թե զինվորությունների) կարգեր՝ տեսակներ»: Այդ երևում է թվարկման մյուս անդամներից, որոնք տրված են պարզապես հոգնակի ձևով՝ **և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, և նահապետքն և նախարարութեանցն**¹¹ **գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք** (190):

Ավելի ակնառու է նույն կառուցվածքն ունեցող մյուս օրինակը՝ **Օրէսս իմն հաստատէ ի տան թագաւորութեան իւրոյ ... Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց առաջին և երկրորդս, և երրորդս, և որ ի կարգին** (117). Բնականաբար, այստեղ ևս նկատի են առնվում **զինվորների** կարգերը, ինչպես նշվեց վերը:

Զօրական – պատկանելությունը զինվորական դասին՝ գորքին արտահայտվում է և **զօրական** տերմինով: ՆՇԲ-ում որպես առաջին իմաստ տրվում է այս բառի հավաքական «գորք» նշանակությունը՝ «զօրաւոր որեար, կամ դաս զինուորական. զօր. սպայ»: Այս իմաստով Խորենացու երկուսն օրինակ չկա: Այնտեղ վկայված երկու կիրառությունն էլ ունեն ոչ թե հավաքական, այլ կոնկրետ՝ պարզապես «գորքին՝ զինվորական դասին պատկանող անձ» իմաստը, ինչպես վերը նշված օրինակում՝ **նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք** (190), և մյուսը՝ **զօրականք անարիք, սնապարծք, զինատեացք, պղերգք** (364) բացասական բնութագրության մեջ:

Մարտիկ – այս տերմինի՝ «զինվորական դասին պատկանող անձ» իմաստը Խորենացու երկուսն հանդիպող երկու օրինակում էլ ընդգծվում է՝ ի հակադրություն «ոչ զինվորական» որևէ այլ դասի պատկանող» իմաստի՝ **ամբոխի մեծաւ և արամբք մարտկօք** (200), ինչպես նաև՝ **ոչ միայն մար-**

¹¹ Ոճական նույն՝ վերացականը թանձրացականի փոխարեն, հնարանքն է կիրառված նաև «նախարարութեանցն գունդք» արտահայտության մեջ: Աշխարհաբար տեքստում թարգմանված են անվաններով՝ «զինվորական պաշտոնյաներ», «նախարարական գնդեր» (էջ 205):

տիկս, այլ և զոամիկ շինականս (263) կիրառություններում **մարտիկ**-ը մի դեպքում հակադրվում է **ամբոխ**-ին՝ որպես անորոշ կազմ ունեցող բազմության, մյուս դեպքում՝ կոնկրետ, ոչ զինվորական հասարակական խավին՝ **շինականներ**-ին:

Մրցող – «Հայոց պատմության» մեջ վկայված է մեկ կիրառությամբ՝ **դիմեալ գայ ի վերայ քո Բեյ յաւերժիք քաջօք և ... սկայիք մրցողօք** (34): Այս բառը ՆՀԲ-ում չի տրվում որպես առանձին գլխաբառ՝ հավանաբար համարվելով **մրցիմ** բայի քերականական ձև, բայց առանձնացված է Օ. Խաչատրյանի «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարանում», ինչպես նաև «Համաբարբառում»¹²: Դատելով խոսքաշարից՝ **մրցող** ձևը կարելի է ընկալել և՛ որպես ժամանակակից առումով մարզական (սպորտային), և՛ որպես ռազմական տերմին, մանավանդ որ գործածված է **յաւերժիք քաջօք** արտահայտության հետ զուգահեռ, որը նույնպիսի մի զուգահեռ է հիշեցնում «անմահների գունդ» ռազմական հասկացության հետ, որի մեկնաբանություններից մեկն է՝ «մշտապես նույն թվակազմը պահպանող (համալրվող) գունդ»: Ըստ այդմ **յաւերժիք քաջօք** արտահայտությունը կարող է նշանակել քաջ մարտիկների գորախումբ, որի թվաքանակը անփոփոխ է մնում՝ մշտապես համալրվելով նոր մարտիկներով՝ կորուստների փոխարեն: Պետք է սակայն նշել, որ «անմահների գունդը» հատուկ էր Սասանյան Պարսկաստանի բանակին, և դրա վերագրումը Բեյի զորքին կարող է դիտվել պատմական անախրոնիզմ (Խորենացու կամ հետագա ուսումնասիրողների կողմից):

Վաշտկան – զինվորական կարգավիճակ նշանակող՝ վերը նշված ավելի ընդհանուր հասկացությունների կողքին Խորենացու «Պատմության» մեջ հանդիպում են և ավելի մասնավոր անվանումներ՝ ըստ զինվորական ստորաբաժանումների: Այդպիսի տերմիններից է մեկ անգամ գործածված **վաշտկան**-ը՝ հետևյալ օրինակում՝ **Բայց Սմբատայ գիշերայն զհետ երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտկանաւ՝ զդուռն քաղաքին պահէր մինչև ի գալն Արտաշիսի և զօրացն ամենեցուն** (173): Պարզ է, որ այս կիրառության մեջ **վաշտկան** տերմինը չի կարևորում տվյալ ստորաբաժանմանը պատկանելը, այլ պարզապես նշանակում է «զինվոր, մարտիկ» Այդ է հաստատում նաև ՆՀԲ-ի ավելի ընդհանրական բնութագրումը՝ «այր ի վաշտէ, զօրական, զինուոր»:

Բացի ընդհանրապես զինվորական դասին պատկանելու հատկանիշից՝ Խորենացու երկում պահպանված են նաև կոնկրետ զինվորական պաշտոններ նշանակող տերմիններ, թեև ինչպես արդեն նշել ենք, դրանց ճշգրիտ սահմանումները դժվար է տալ՝ մասամբ հոմանշային կիրառությունների, մասամբ կոնկրետ բնութագրումների պակասի պատճառով: Մասնավորապես, հոմանշային շարք են կազմում **զօրագլուխ, զօրապետ, զօրավար**, ինչպես նաև **սալար** անվանումները, որոնցից առավել հաճախականն է **զօրավար**-ը՝ 15 կիրառությամբ, երկրորդ տեղում է **զօրագլուխ**-ը՝ 6 օրինակով, **զօրապետ**-ը հանդիպում է 3 անգամ, իսկ **սալար**-ը ունի միայն մեկ վկայություն: Մասամբ այս շարքին է հարում նաև **սպարապետ** տերմինը՝ ընդհանրապես «զորավար, որևէ զորամիավորման հրամանատար» իմաս-

12 Տե՛ս Հայկական համաբարբառ – 7, Մովսիսի Խորենացույ «Պատմութիւն Հայոց», գիրք 3-րդ, էջ 443:

տով: Սակայն **սպարապետ**-ի հիմնական կիրառությունները որոշակի՝ «նշանակովի» գինվորական պաշտոն են մատնանշում:

Սպարապետ – գինվորական բարձր պաշտոն անվանող տերմիններից ամենահաճախականն է՝ 24 կիրառությամբ, սովորաբար «խոշոր զորամիավորման հրամանատար» կամ «գորքերի գլխավոր հրամանատար» նշանակությամբ, որ լրացնում է **գորագլուխ**, **գորապետ**, **գորավար** հոմանշային շարքը: Ընդ որում, տերմինը այս իմաստներով կիրառվում է ոչ միայն հայկական բանակի, այլ նաև այլազգի զորամիավորումների հրամանատարներին նշանակելու համար, ինչպես՝ **յայնմ ժամանակի Պոմպեոս Հռոմայեցուց գորավար ... զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱտորիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ** (129), **Ընդդէմ նորայ գայ Գաբիանոս սպարապետ գորացն Հռոմայեցուց** (131), **սպարապետ կացուցանէ գորացն Հայոց և Պարսից** (133), **ի դառնալն Շապիոյ ի Յունաց՝ առաքեաց զմի ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա** (288) և այլն:

Սպարապետ-ի մյուս՝ «գինվորական բարձրագույն պաշտոնյա, գորքերի գլխավոր հրամանատար» նշանակությունը, որը և պահպանվել է ժամանակակից հայերենում¹³, Խորենացու երկում վկայված է հատուկ շեշտումով՝ **որ միանգամայն սպարապետ էր և ամենայն Հայոց գորավար** (262): Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ **գորավար** տերմինը ավելի ընդհանրական իմաստ ուներ, քան **սպարապետը**, քանի որ **գորավարները** իրենց «ձեռքի տակ» ունեին **սպարապետներ** (տես նաև վերը՝ Սկավրոս սպարապետի մասին վկայությունը «Պատմության» 129 էջում):

«Զորքերի գլխավոր հրամանատար» նշանակությունը, ըստ երևույթին, կայունանում է ավելի ուշ, իսկ «Հայոց պատմության» մեջ **սպարապետ** բառը միշտ հանդես է գալիս լրացյալներով, որոնք ցույց են տալիս, թե հատկապես ո՞ր որոշակի զորախմբի հրամանատարն է նկատի առնվում: Ընդ որում՝ դրանք կարող են նշանակել թե՛ երկրի աշխարհագրական կամ վարչական բաժանման միավորներ՝ **ինքն լինի քրմապետ միանգամայն և սպարապետ արևմտից** (186), **Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, գորավար արևմտեան գնդին, երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց և բղեաշխ Գուգարացուց, սպարապետ հիւսիսային գորուն, երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, գորավար արևելյան գնդին, չորրորդ՝ Մանաձիհր Նահապետ Ռըշտունեաց, սպարապետ հարաւային գորուն** (262), **Գնել նահապետ Անձևացեաց և սպարապետ Պապայ արևելյան գորուն** (307), և թե՛ որևէ կոնկրետ երկրի ամբողջական պետական միավոր՝ **յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի** (231), **սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս ... առնու զամուրն Անի** (288), **սպարապետ կացուցանէ գորացն Պարսից և Հայոց** (262) և այլն:

Սպարապետութիւն – նույն տիպի՝ կոնկրետ երկրին վերաբերող կիրառություն ունի և դրանից ածանցյալ **սպարապետութիւն** կազմությունը 2 օրինակով՝ **ի ձեռս տայ նմա զսպարապետութիւն՝ լինել ի վերայ ամենայն գորաց** (224), **և հրամայեաց տալ ... որում ցանկայրն՝ զսպարապետութիւն Հայոց** (323):

13 Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» տրված է միայն այս իմաստը՝ «Պետության գորքերի ընդհանուր գերագույն հրամանատար», տես անդ., էջ 1324:

Սպարապետ–ից բացի որպես խոշոր զորամիավորումների հրամանատարների անվանումներ վկայված են

Զորագլուխ – «Զորքի մի մասի կամ առանձին զորամիավորման գլուխ՝ հրամանատար» իմաստով հանդիպում է 8 անգամ՝ **Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ և ծանօթ յառաջագոյն՝ պատուի մեծապես ընդ զորագլուխսն Պարսից (163) և զորագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ (267), Զգօրս, որ արծակեցէր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ի բաց դարձաւ (273), Յանձն առնու և Արկադ առնել զհաշտութիւն, առաւել յիւրոց զօրագլխացն (163), իւրում տեղակալին հրամայելով զօրագլխի (332), Իսկ ի ձեռն քաջին և բարեբախտին Ներսիսի ձիւ՝ րակացոյ զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգօրսն, և սպանանէ Ապրսամ Սպանդունի զգօրագլուխն (332):**

Զօրապետ – վկայված է երեք կիրառությամբ՝ **և որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն – զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց, և որ նման այսոցիկ (109), հանդերձ զօրապետօքն Բագարատաւ ասպետի և Վահանաւ նահապետի Ամատունեաց (266), Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք (268):**

Զօրավար – ըստ վկայված օրինակների՝ **զօրավար**–ը փաստացի ավելի ընդհանրական և բարձր դիրք էր գրավում, քան նույնիսկ **սպարապետ**–ը, քանի որ **զօրավար**–ը իր զորաբանակում կարող էր ունենալ այլ հրամանատարներ, այդ թվում և **սպարապետ** (տե՛ս վերը՝ **սպարապետ** գլխաբանի տակ), կամ տվյալ զորահրամանատարը կարող էր համատեղել **սպարապետ**–ի և **զօրավար**–ի պաշտոնները, ինչպես հետևյալ օրինակում է՝ **որ միագլուխ սպարապետ էր և ամենայն Հայոց զօրավար (262): Զօրավար** տերմինը վկայված է 15 օրինակով, որոնցից 5–ը վերաբերում են հույների Անատոլիոս զորավարին (334–bis, 337, 338, 350 էջերում): Այլ օրինակներ՝ **Դիմումն ի մեզ Պոմպէի Հռոմայեցոց զօրավարի (94, 129), որ անուանեալ կոչի Կոշմ, կին զօրավարին ամենայն Արեաց (146), խաղայ յաշխարհն Պարսից՝... չորս յիւրոցն առնելով զօրավարս (231) և այլն:**

Զօրավարել – Խորենացու երկում վկայված է նաև **զօրավար** հիմքով կազմված՝ **զօրավարել** բայի մեկ կիրառություն, որ կապվում է զորքի մարտական գործողությունների հետ՝ **Քանզի լուեալ էր ... զզօրավարելն Ներսեհի, որ և թագաւորեաց ամս ինն, և Որմզդի, որ ապա և նա թագաւորեաց ամս երիս նահատակութեամբ (239), այսինքն՝ թագավորներն իրենք «զորավարություն են անում»¹⁴:**

Սալար – ունի ընդամենը մեկ կիրառություն՝ **վասն որոյ՝ մեր ցասուցեալ՝ սալարի նորա ցլու արբուցուք արիւն (276):** ՆԼԲ–ում, թեև նշված օրինակը վերցված է Խորենացուց (**սալար** ձևով), բառը հղվում է **սաղար**–ին, որի բացատրությունն է՝ «զորավար, սպարապետ»: Բերվում է նաև **սալար** տարբերակից կազմված **սպասալար** բաղադրությունը՝ «ուստի Սպա-

14 Հմտ. աշխարհաբար թարգմ.՝ «...և զորավարություն է անում Ներսեհը, որ թագավորեց ինը տարի, և Որմզդը, որ նույնպես երեք տարի թագավորեց քաջագործություններով», տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, խմբ., ներած. և ծանոթություն. **Ս. Մալխասյան**, Երևանի համալս. հրատ., եր., 1981, էջ 236:

սալար. Զօրավար. սպարապետ» բացատրությանը: **Սպասալարը** տրվում է և առանձին բառահոդվածում՝ «Սաղար սպայից. գօրագլուխ» բացատրությանը, որին իր հերթին հղվում է **սպայասալար**-ը (ՆՀԲ, հատոր երկրորդ, էջ 754-757):

Բիրաւոր, բազմաբիր, բազմաբիրաւոր – Խորենացու երկում կիրառված են նաև գորամիավորումների պետերին կամ հրամանատարներին, կամ որոշակի թվով զորք ունեցող նախարարներին բնութագրող հետաքրքրական անվանումներ՝ **բիրաւոր**՝ 3 կիրառությամբ, **բազմաբիր** և **բազմաբիրաւոր**՝ մեկական կիրառությամբ: Մրանցից առաջինը՝ **բիրաւոր**, ՆՀԲ-ն բացատրում է որպես՝ «որ ունի ընդ ձեռամբ բիր մի գօրաց», այսինքն՝ «տասնհազարանոց բանակ ունեցող»: Բնականաբար մյուս երկու տերմինները **բազմաբիր**-ը և **բազմաբիրաւոր**-ը վերաբերում են բազմաթիվ այդպիսի գորամիավորումներ ունեցողին: Հետաքրքրական է նաև **կողմնակալ բիրաւոր** կրկնվող արտահայտությունը, որը կարող է մեկնաբանվել որպես կայուն կապակցություն՝ պաշտոնի անվանում, կամ որպես իր տրամադրության տակ տասը հազարանոց զորք ունենալը **կողմնակալի** («կուսակալի, բդեշխի») և **կողմնակալության** («կուսակալության, բդեշխության») համար պարտադիր հատկանիշ համարելը: Վկայված օրինակներն են՝ **Եւ յարևելից կողմանէ, զեզերբ հայկական խօսիցս կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղմեայ տանէն** (112-113), **Այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի պարթևէն Վաղարշակայ** (113), **զայրացեալ հրաման տայր զօր յարուցանել զբիրաւորս Ատրպատական նահանգին** (137): Վերջին օրինակում **զբիրաւորս** վերաբերում է ոչ թե գորավարին, այլ զորքին (տես ստորև՝ **զօր յարուցանել** դարձվածը՝ **Զօր(ք)** գլխաբառի տակ):

Բազմաբիր-ը և **բազմաբիրաւոր**-ը վկայված են մեկական օրինակով՝ **Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանս կարգէ կողմնակալութիւն** (113), և՝ **Ո՞րպիսի հնարիք լուծանել կարացուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն բազմաբիրաւորի** (74):

Բացի բուն հայկական զորքում ընդունված՝ զինվորական պաշտոնների անվանումներից Խորենացին հիշատակում է նաև հունական զորքի հրամանատարներին և պաշտոնյաներին:

Ստրատելատ – Խորենացու երկում վկայված է 9 կիրառությամբ: ՆՀԲ-ում այս տերմինը բերվում է նույն բացատրությամբ, ինչ **սալար**-ը՝ «գօրավար, սպարապետ»: Ընդ որում, թեև այս անվանումը տրվում էր բյուզանդական բանակի հրամանատարներին, ինչպես տեսնում ենք **գումարեաց զօր բազում ի ձեռն քաջ ստրատելատին Տերենտիանոսի** (302) օրինակում, բայց կան նաև այդ կոչումը կրող՝ հունական մասում ծառայող հայ զորավարներ, օր.՝ **ստրատելատ Գազաուն և ամենայն նախարարք Հայոց մասինն Հունաց** (317), **Ստրատելատիդ Գազաունի և ամենայն նախարարացդ մերոց ողջոյն շատ** (318), **Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քոյ** (335), **եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զգօրավարն Անատոլ հուպ ի մերս եկեալ սահման** (337), և **դարձեալ հաստատելով զթոռն նորա զՎարդան ստրատելատն ի**

տերութիւն իւրոյ ազգին Մամիկոնէից՝ արձակէ ի Հայս (352), որում անուն էր Դստրիկ, կին Վարդանայ ստրատելատի (356) և այլն:

Ջիւզոստատ – այս տերմինը ՆՀԲ-ում արձանագրված չէ: Խորենացու երկի աշխարհաբար թարգմանության մեջ նույնպես այս տերմինը բացակայում է: **Հանդերձ իւրովք զիւզոստատօք** արտահայտությունը այնտեղ թարգմանված է «իւր գլխավոր մարդկանցով»¹⁵: Հ.Աճառյանի «Արմատական բառարանում» **զիւզոստատ**-ը բացատրվում է որպես «գինւորների ռոճիկը կշռող պաշտօնեայ»: «Հայոց պատմության» մեջ վկայված է հետևյալ օրինակը՝ **և մերոյն Արտաշիսի հրամայեաց երթալ ի Պարսս հանդերձ իւրովք զիւզոստատօք** (190), որը և բերվում է «Արմատական բառարանում»¹⁶:

3. Զորամիավորումներ, զինվորական ստորաբաժանումներ

Հետաքրքրական է, որ «գորք, բանակ» իմաստը հայերենում և մի շարք այլ լեզուներում կապվում է «ուժ, գորություն, հզորություն» հասկացության հետ (հմմտ. անգլ. Forces «զինված ուժեր»*): Ժամանակակից հայերենում նույնպես «բանակ» իմաստը կարող է արտահայտվել «զինված ուժեր» կապակցությամբ, բայց ավելի սովորական և տարածված է հնուց ի վեր եկող **գորք** տերմինը:

Ջօր(ք) – Խորենացու երկում վկայված ռազմական տերմինների մեջ ամենահաճախականը այս թեմատիկ խմբին պատկանող **գօր(ք)** բառն է (223 կիրառություն), որը հիմնականում գործածվում է «ամբողջ գորքը, բանակ» ժամանակակից տերմինի արժեքով, բայց ավելի հաճախական է ընդհանրապես «մեծաքանակ զորամիավորում» իմաստը: Ընդ որում, մեծ մասամբ վկայված են հոգնակի թվով օրինակներ՝ տարբեր հոլովածներով՝ **երթէ գօրքն Հռոմայեցւոց ոչ հասին նմա ի թիկունս** (170), **թողեալ բիւր մի ի գօրացն ի վերայ աշխարհին՝ և ինքն դառնայ ի Հայս** (46), **դիմեալ ի վերայ գօրացն Հայոց** (95), **կորնչի հանդերձ գօրօքն** (104) **առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն գօրաց նորա** (171), **տայ պարզես գօրացն Մարաց և Պարսից** (174), **ամենայն գօրացն հրամայեաց ելանել ի վերայ մեր** (302-303) և այլն, թեև կան և եզակի հոլովածներով գործածություններ (մոտավորապես 18%)՝ **մինչև հասցէ բովանդակ գօրն** (219), **հալածականս առնէ զգօր Պարսից** (278), **իշխան հետևակ գօրուն** (303), **օգնեսցէ նմա գօրու** (321), **եհաս բազմութիւն գօրուն Հռոմայեցւոց** (234) և այլն:

Ջօր հարուցանել – Խորենացու երկում վկայված է և **գօր** բաղադրիչով կազմված՝ **գօր յարուցանել** «գորք հանել» դարձվածային կազմությունը՝ երկու կիրառությամբ՝ **Յայնժամ հրաման տալ Արտաշէս՝ գօր յարուցանել յարևելից և ի հիւսիսոյ** (122), **գայրացեալ՝ հրաման տայր գօր յարուցանել զբիւրաւորս Ատրպատական նահանգին** (137):

Բացի ընդհանրական իմաստ ունեցող **գօր//գօրք** տերմինից՝ գրեթե բոլոր զորամիավորումների անվանումներն ունեն նաև ոչ ռազմական տերմինի արժեք և նշանակում են ընդհանրապես «խումբ. դաս. բազմություն»:

15 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, խմբ., ներած, և ծանոթություն. Ս. Մալխասյան, Երևանի համալս. հրատ., Եր., 1981, էջ 204:

16 Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Բ հատոր, Երևանի համալս. հրատ., Եր., 1973, էջ 97:

* Գրիգորյան Խ., Գրիգորյան Զ., Անգլերեն-հայերեն արդի բառարան, «Անկյունաքար» հրատ., Եր., 2010, էջ 438:

Խորենացու երկում հիմնականում գերակշռում են ռազմական անվանումները, բայց կան նաև նշված ընդհանուր իմաստներով գործածություններ: Ջորամիավորումների ստորակարգության և նրանց քանակական կազմի մասին հայ մատենագրության պատմական աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ գրեթե չեն պահպանվել: Կարելի է միայն ենթադրություններ անել համեմատաբար ավելի մեծ և փոքր խմբավորումների մասին:

Գումարտակ – վկայված է երկու օրինակով՝ գոյականական և ածականական կիրառությամբ: Գոյականաբար նշանակում է «գումարված բազմություն՝ որպես հավաքական ամբողջություն», ըստ ՆՀԲ–ի՝ «մանաւանդ զօրու, բանակ, ճակատ»: Խորենացու օրինակն է՝ **և գումարտակ ի Միջերկրայս առաքեալ հալածականս առնէ զգօրս Պարսից** (278): Ածականական գործածությամբ նշանակում է «գումարված, հավաքված, միավորված», որ վկայված է մեկ օրինակով՝ **կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ** (287):

Գումարտակ առնել – վկայված է նաև **գումարտակ առնել** վերլուծական կազմությունը՝ «գումարել, միավորել» իմաստով՝ որ հիմնականում վերաբերում է զինված ուժերին՝ **միաբանեալ յամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ՝ խաղայ յաշխարհն Պարսից** (231): **Գումարտակի**՝ «զինվորական որոշակի ստորաբաժանում» իմաստը զարգանում է հետագայում՝ և առկա է ժամանակակից հայերենում¹⁷:

Գունդ – բազմիմաստ բառ է, նախնական նշանակությունն է «կլոր՝ բոլորակ առարկա» և նրանից զարգացած իմաստներ՝ «գնդակ (խաղալիք)», «գնդաձև լապտեր», «երկնականար» և այլն: Մյուս իմաստն է՝ «մարդկանց, մասնավորապես զինվորականների խմբավորում»՝ **դոյզն գունդ առաքէ զկնի Շապհոյ** (286), **կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ** (287), **ոչ թողացուցին նմա յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք՝ պատաղել զայնու** (287), **գունդ փոքր է, որ վասն այնր է եկեալ** (299), **տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ** (332) և այլն, ընդհանուր առմամբ՝ 49 կիրառություն:

Բացի ռազմական միավորումից **գունդ**-ը նշանակում է նաև «մեծ բազմություն, ամբոխ, խումբ»՝ **նահապետք և նախարարացն գունդք** (190), ինչպես նաև «տոհմ» կամ «սերունդ» (հմմտ.՝ **որդիք Ռուբինի ըստ ազգս իւրեանց, ըստ գունդս իւրեանց** (ՆՀԲ): Այս իմաստով Խորենացին ունի՝ **հրաման տուր, ասէ, Այրարատեան թագաւորութեան և Ասքանազեան գնդին** (67), **զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից** (113):

Յառաջախաղաց գունդ – գունդ տերմինի կիրառությունների մեջ կարելի է առանձնացնել **յառաջախաղաց գունդ** կապակցությունը՝ որպես որոշակի դիրքավորում և գործառություն ունեցող զորամիավորման անվանում, որ վկայված է վերը բերված օրինակներից մեկով՝ **ոչ թողացուցին նմա յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք՝ պատաղել զայնու** (287):

Սպայ – Ըստ ՆՀԲ–ի «զօր կամ զօրական, գունդ զօրաց կամ զինուորական ազատաց»: Նույն բացատրությունը փոխադարձ հղումով տրվում է և

17 Հմմտ.՝ Գումարտակ բառի առաջին իմաստը **Էդ. Աղայանի** «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»՝ «1. Ջորքի ստորաբաժանում, որ բաղկացած է մի քանի վաշտերից (բատալյոն)»:

սեպուհ գլխաբառի տակ՝ «որ և սպայ, սպահ». իմաստն է՝ «ասպետ. հեծեալ. ազնուական և ձիաուր զորական» ևն, հավաքական իմաստով՝ «սեպուհների գունդ», թերևս՝ «հեծելագոր»։ Խորենացու երկում վկայված է երկու կիրառությանը՝ **Իսկ ի գնալն Սմբատայ ի Պարսս հասանեն հարկահանք կայսեր և սպայ ծանր ի սահմանս հայոց** (175), **մեծն Թէոդոս ել ի Բիւզանդիոյ ի Հռովմ կոյս, և մտեալ ի Թեսաղոնիկ հանդերձ սպային...** (306)։ Այս տերմինի կապակցությամբ հետաքրքրական է նշել **յ/հ/ր** հնչյունական հերթագայությունը **սպայ / սպար / սպահ** (հմնտ. **սպայապետ / սպարապետ / ասպահապետ**), ինչպես նաև հետագա իմաստային զարգացումը ժամանակակից հայերենում, ուր տեղի է ունեցել իմաստի նեղացում և մասնավորեցում՝ **սպա** նշանակում է «զինված ուժերի հրամանատարական կազմի ներկայացուցիչ՝ ի հակադրություն շարքային զինվորների»։

Վաշտ – ենթադրաբար ավելի փոքր զինվորական ստորաբաժանումներ են **վաշտը** և ապա՝ **ջոկատը**։ ՆՇԲ-ում տրվում է «Գունդ զօրաց առանձին դրօշու, որ և ԴԻՕՇ ասի» բացատրությունը, այսինքն՝ մի դրոշի տակ միավորված զորախումբ։ **Վաշտ**-ը վկայված է երկու կիրառությամբ, որոնք բերված են նաև ՆՇԲ-ի բառահոդվածում՝ **նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք** (190), **որք միանգամայն անազգիք էին ի վաշտս և անձամբ երևելիք** (197)։ Վերջին օրինակի առիթով հետաքրքրական է բերել Խորենացու երկի աշխարհաբար թարգմանությունը («որոնք հեծելագորով աննշան էին, բայց անձամբ երևելի») և համապատասխան ծանոթագրությունը¹⁸, որից կարելի է ենթադրել, որ նախ՝ **վաշտ**-ը հեծյալների կամ հեծելագորի ստորաբաժանում էր, և երկրորդ՝ որ Տիգրանը հաստատում է կրտսեր նախարարական տներ այն մարդկանցից, որոնք անձամբ երևելի էին, բայց սեփական վաշտեր (հեծելագոր) չունեին։

Ջոկատ – «Հայոց պատմության» մեջ վկայված է միայն մեկ կիրառությամբ։ ՆՇԲ-ում տրվում է բառի **ջոկ** արմատի ընդարձակ բացատրությունը՝ մի շարք հոմանիշներով, որոնցից ոչ բոլորն ունեն ռազմագիտական նշանակություն։ Բացատրվում է որպես համախմբված բազմություն, որը կարող է կազմված լինել ինչպես մարդկանցից, այնպես էլ զանազան ընտանի և վայրի կենդանիներից, նաև հրեշտակներից և այլ հոգևոր էություններից։ Ըստ այդմ **ջոկատ**-ը բացատրվում է որպես «ջոկ զատուցեալ կամ խումբ ի ջոկոյ հատեալ. Գունդ, հատուած», և այս իմաստի համար որպես լուսաբանություն բերվում է հենց Խորենացուց վերցված օրինակը՝ **ծանեալ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին** (35), որում անշուշտ ակնհայտ է **ջոկատ** տերմինի՝ որոշակի զորամիավորման իմաստը՝ «զինված ջոկատի խումբը»։

Բացի պետական կազմավորումների՝ կանոնավոր բանակի զինված ուժերի և առանձին զորամիավորումների անվանումներից՝ Խորենացու երկում վկայված են նաև զանազան զինված մեծաքանակ, բայց ոչ կանոնավոր խմբավորումների անվանումներ։ Դրանք են՝

Հէն – նշանակում է անկանոն զինված ավազակախումբ՝ ծովային կամ ցամաքային (հիմնականում հեծյալ), որ գրոհում է մեծ բազմությամբ և հախումն հարձակմամբ։ Խորենացու երկում **հէն** տերմինը կիրառված է 7

18 Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, խմբ. ներած. և ծանոթություն, **Ս.Մախսատյան**, Երևանի համալս. հրատ., Եր., 1981, ծան. 196։

անգամ, որոնցից չորսում՝ հոգնակի թվով՝ կապակցություններ կազմելով **ասպատակ** բառի հետ, ընդ որում երեք օրինակում՝ **ասպատակաւ հինից ձևով՝ Առաքէ զգօրս Թրակացոց և Գերմանացոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից (143), որպէս զի մի՛ ևս մանկունք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհս Հայոց (178), և ասպատակաւ հինից աւարել զաշխարհս Պարսից և Ասորեստանեայց (202), իսկ մեկ անգամ՝ և շաղկապով միացած՝ հոմանշային կիրառությամբ՝ **ի մեծամեծ արուեստից և գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք (188)**: Սյուս օրինակներում **հէն**-ը գործածված է առանձին՝ եզակի կամ հոգնակի թվով, «ավագակախումբ» կամ «ասպատակ» իմաստով՝ **քուշանաբար հինի սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց՝ ծառայեցոյց ամս երկուս (44), արձակեցաք գունդ հինից յերկիրդ Յունաց (293). մարդիկ աշխարհիս ի հէն և ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան (52)**՝ այսինքն՝ «ասպատանում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ»:**

Հրոսակ – ըստ ՆՀԲ-ի՝ «գօրական յանդուգն յարձակեալ իբրև ասպատակաւոր»: Կիրառված է երկու անգամ, առաջին օրինակը վերագրվում է Բելի անկանոն գորքին՝ **երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխոյն Բելայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով (35)**, երկրորդ օրինակում հրոսակ է անվանվում նաև Հայկի գորախումբը՝ **և ինքն առաջի և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց (36)**, բնականաբար առանց բացասական երանգավորման: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ **հրոսակի** բուն իմաստն է եղել «հարձակվող՝ գրոհող զորախումբ»¹⁹, իսկ բացասական վերաբերմունքը դրսևորվում է միայն հակառակորդի **հրոսակի** նկատմամբ:

Յեղուզակ – ՆՀԲ-ում հղվում է **Յելուզակ** տարբերակին: Խորենացու երկում վկայված է 7 կիրառությամբ: Հիմնականում նշանակում է «ավագակ, կողոպտիչ» և ըստ այդմ անարգական անվանում է անհատների կամ ավագակախմբերի, ինչպես հետևյալ օրինակներում է՝ **լսելով բանից Սմբատայ յեղուզակի, որ ասէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ (163), Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեռոն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայկունիք (129)**, սակայն որոշ դեպքերում էլ տերմինը ձեռք է բերում նաև «հրոսակ, անկանոն զորք» իմաստը՝ **դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յեղուզակին (129), և յեղուզակն բնաջինջ արարեալ ի լեռնէն (130), եթէ որպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ ասպետ. և նահատակութիւնք նորին ի յեղուզակս ազգին Վանանդացոց (254, 313), լինէր ... հասանել անդր ասպետին Սահակայ բովանդակ գնդաւն Խոսրովայ, որով հետամուտ յեղուզակացն էր (314)**:

Յեղուզակաբար – «Պատմության» մեջ հանդիպում է նաև **յեղուզակ** հիմքով կազմված **յեղուզակաբար** մակբայը հետևյալ կիրառությամբ՝ **յեղուզակաբար արշաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորութեանցն Հայոց խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ պահէին (313)**:

¹⁹ Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանում» նույնպես բառի առաջին իմաստն է «ասպատակող զօրք»:

4. Սպառազինություն. զենքեր, հանդերձանք, զինամթերք

Սպառազինություն իմաստային դաշտում միավորվում են հարձակողական ու պաշտպանական զենքերն ու հանդերձանքը:

Ջէն – մարտիկների անհատական սպառազինության և զինատեսակների ընդհանուր, չտարբերակված անվանումն է, որ վկայված է 14 կիրառությամբ, տարբեր հոլովաձևերով, մեծ մասամբ եզակի թվով՝ **զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իրեանց, որքան հատանէ, այնքան ունի (29), թագ կապեալ ի գլուխն, և զէնն ոսկով առաջի եղեալ (190), առեալ զզէնն իւր և զկազմած ձիոյն՝ ի լուղ ... անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իրեանց (219), մեծապէս հանդերձեաց զինու և զարդու (282)** և այլն: Հոգնակի թվով վկայված է 4 օրինակ՝ **Այսպէս և զկնի այլով զինութ ժամս ոչ սակաւս (76), պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողինք (72), զէնս շարժեալ յաջողակաբար (217), զօրքն Յունաց վառեալ էին ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ (303):**

Նիզակ – Հին աշխարհի կարևորագույն զինատեսակներից մեկի անվանումն է, որ Խորենացու երկում գործածված է 12 անգամ, ընդ որում, 5 օրինակում հանդիպում է **տէգ նիզակի** կապակցության մեջ՝ **որք ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողաձեռնագոյն (65), և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք (72), շամփրէ զԱժդահակ յընդարձակ տէգ նիզակին (82), ի տէգ նիզակաց զմարմինս երկաքանչիւրոցն յոշելով (76),** ևս մեկ օրինակում դարձյալ հիշատակվում է **տէգը՝ նիզակ բառի որոշիչ բարդության մեջ՝ զնիզակն իւր, ասեն, զբոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ (119):** Մնացած կիրառություններում **նիզակ** զինատեսակը հանդես է գալիս առանց **տէգ** բաղադրիչի՝ **նիզակ անարի ի ձեռին իւրում աջոյ (36), այնպես երագ յերիվարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիրեանց ձակատն մտանել (303), ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսորիկ (267)** և այլն:

Նիզակակից – նիզակի՝ որպես կարևորագույն զինատեսակի նշանակությունը արտացոլված է նաև **նիզակակից** «զինակից, մարտակից, պատերազմակից» տերմինի մեջ՝ վկայված հետևյալ օրինակով՝ **կրտսեր եղբայր քո և նիզակակից (29):**

Տէգ – ՆՀԲ-ի բացատրության մեջ բերվում են մի շարք հոմանիշներ՝ «արդն. գեղարդն. նիզակ. գայիսոն. մանաւանդ երկաթ նորա սայրասուր որպէս սլաք կամ փուշ», այսինքն՝ նիզակի երկաթյա մասը, որ հագցվում է փայտյա կոթին (այդ է վկայում ՆՀԲ-ի բնութագրական օրինակը Բուզանդից՝ փակագծերում տրված բացատրություններով)՝ **«Մանուէլ զտէգ նիզակին (զերկաթն) ի ձեռին կալեալ, և նիզակաւն (բնովն) ի կառափն մատուցեալ ձեռէր զարքայն Վարագդատ. Բուզ. Ե. 37»:** Խորենացու երկում հանդիպում է **տէգ** տերմինի վեց գործածություն, որոնցից միայն մեկում բառն ունի պարզ արմատական կառուցվածք՝ **քարինք և նէտք և տէգք արձակեալ լինէին (290),** իսկ հինգը վկայված են **տէգ նիզակի** հարադրական կազմության մեջ (տե՛ս նիզակ գլխաբառի տակ բերված օրինակները): **Տէգ նիզակի** կապակցությունը կարելի է բնութագրել նաև որպէս տա-

րածված ոճական դարձույթ՝ «մասը ամբողջի փոխարեն»:

Բոլորատէգ – **տէգ** արմատով կազմված է և **բոլորատէգ** բարդություն–նը, ըստ ՆՀԲ–ի՝ «որոյ տէգն կամ սայրն է բոլորակաձև, այսինքն գունատ բրգաձև» և բերվում է հետևյալ օրինակը Խորենացուց՝ **գնիզակն իւր, ասեն, գբոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ, ձգեալ ի հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին** (119): Սա նշանակում է, որ եղել են տեգերի (նիզակի երկաթե ծայրապանակների) տարբեր ձևավորում ունեցող տեսակներ²⁰:

Գեղարդն – ՆՀԲ–ի բացատրությունը հանգում է հետևյալ հոմանշային շարքին՝ «նիզակ. տէգ. աշտեայ. սուին. գայիսոն»: Այսինքն՝ **գեղարդը** նույնպես պատկանում է հեռահար՝ ձեռքով նետելու զինատեսակների թվին: Բուն գեղարդը նիզակի վերին սրածայր հարվածող մետաղյա մասն է, որ հագցվում է փայտյա կամ եղեգնյա կորին²¹: Խորենացու երկում հանդիպում է մեկ գործածությամբ՝ **վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգսն գայնոսիկ** (200):

Մկունդ – ինչպես արդեն նշել ենք²², **մկունդ** զինանունը առանձին կիրառությամբ չի հանդիպում Խորենացու երկում, այլ վկայված է **մկնդահար** բարդության կազմում՝ «Պատմության» երկրորդ գրքի Ե գլխի վերնագրում՝ **Պատերազմ Մորփիղիկեայ և մկնդահար մահ** (107): ՆՀԲ–ում **մկունդ** գլխաբառը նախ տրվում է հղումով՝ «որ և ՍՈՒԻՆ, ՍԸՎԻՆ», այնուհետև բացատրվում է հեռահար զենքերի հոմանշային անվանումներով՝ «գեղարդն մեծ. նիզակ. աշտէ. կամ տէգ նիզակի. մական կամ ձող բոլորատէգ. ևն»:

Սուին – ՆՀԲ–ում բացատրվում է որպես «տէգ, և ժանկոր երկաթ ի ծայր ձողոյ», այսինքն՝ ունի նույն կառուցվածքը և գործառնությունը, ինչ որ **գեղարդն**–ը կամ **տէգ նիզակի**–ն: Խորենացու օրինակն է՝ **Եւ մօտ անցեալ աջողեցաւ ձգել զսուինն, քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ, հեռի զաշտէսն արձակեալ, որպէս ի թռիչս սրաթև հաւուց** (107):

Աշտէ – հեռահար զինատեսակ նշանակող տերմինների թվին է պատկանում նաև 2 անգամ հանդիպող **աշտէ**–ն: ՆՀԲ–ում որպես գլխաբառ տրվում է **Աշտեայ** ձևը իր հնչյունական տարբերակներով՝ «որ և **աշտէ**, ասի և **աշտէն**» և հետևյալ բացատրությամբ՝ «նիզակ. արդն. տէգ. գեղարդն փոքր ձգելի ի բացեայ»: Հետևաբար **աշտէ**–ն ունի նույն գործածությունը, ինչ **նիզակ**–ը կամ **տէգ**–ը, բայց դրանցից տարբերվում է իր փոքր չափերով: Վկայված օրինակներն են՝ **հեռի զաշտէսն արձակեալ, որպէս ի թռիչս սրաթև հաւուց** (107), **հարեալ աշտէի զքաջն՝ սատակէին** (107):

Աղեղն – երկրորդ կարևոր հեռահար զինատեսակն է եղել **նետ ու աղեղը**: Խորենացու երկում դրանք հանդիպում են առանձին–առանձին կիրառված: Սրանցից **աղեղ**–ը վկայված է երեք օրինակով՝ **արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուսեր** (36), **և որք ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուսեր աջողաձեռնագոյն** (65), **դիպեցուցանէ աղեղամբ ընդ մէջ թիկանցն** (229): Օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որ բուն զինատեսակը Խորենացին համարում է **աղեղ**–ը, թվելով մյուս զենքերի շարքում (**նիզակ և սուսեր**):

20 Հմտ.՝ Աբրահամյան Վ., Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները. էջք 60, 63, որտեղ պատկերված են հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված՝ նիզակի երկաթյա ծայրերը:

21 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58 և հաջ:

22 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

Այդ է վկայում նաև **դիպեցուցանէ աղեղամբ** կապակցությունը, որի իմաստն է «դիպցնում է աղեղով»: Հմմտ. նաև վերը նշված **աղեղնաւոր** տերմինը 5 կիրառությանը՝ «տվյալ գինատեսակը կրող՝ ունեցող» նշանակությանը տերմինների շարքում²³: Ինչ վերաբերում է **նէտ** տերմինին, ապա **աղեղ** բառի հետ նրա գուգադիր կիրառությունը հավանաբար սկսվում է ավելի ուշ և ծավալվում է ժամանակակից գրական հայերենում ու բազմաթիվ բարբառներում՝ հաճախ բաղադրիչների միաձուլումով՝ **նետուաղեղ, նետ-անեղ, նետանեղ, նետվանեղ, նետվանիղ** և այլ հնչունական տարբերակներով²⁴:

Լայնալիճ²⁵ – փոխանվանաբար՝ **աղեղ** տերմինի իմաստով կիրառված ենք գտնում նաև նրա մակդիրներից մեկը, որը խոսքաշարում փոխարինում է **լայնալիճ աղեղ** բառակապակցությանը՝ **Ջայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթևեանն կրծից տախտակին** (36):

Նետ – Խորենացու երկում առանձին հանդիպում է 7 կիրառությամբ: Վկայված օրինակներից 4-ը վերաբերում են մարտիկների հանդերձանքին և մարտական գործողություններին՝ **և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք** (230), **նետք և տէգք արձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային** (290), **և պարսկական զօրուն շուրջ զբաղաբան հրամայեաց ընթանալ և նետիւք խոցոտել զ՛ի վերայ պարսպին** (290), **ի վերայ պատուարին ևթնետասն այր նետիւք հարեալ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի** (308):

Նետը և աղեղը կիրառվում էին ոչ միայն պատերազմական գործողություններում, այլև որսորդության ժամանակ: «Հայոց պատմության» մեջ ունենք այդպիսի կիրառությունների վերաբերյալ երեք վկայություն՝ **Սա ... կեցեալ ամս երեսուն մեռա յորսի՝ նետի ուրուք դիպեալ փորոտեացն** (161), **երէոյ կամելով ձգել՝ նմա պատահեաց նետն** (284), **ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարագուց, դիպածգութեամբ նետից կորովի** (42):

Երեքթևեան – կիրառված է «նետ» իմաստով՝ փոխանվանաբար (հատկանիշը առարկայի փոխարեն)՝ «եռաթև նետ», որի ծայրապանակը իր առանցքի շուրջը՝ սուր ծայրից դեպի հիմքը լայնացող երեք շեղք ուներ: Վկայված օրինակն է՝ **լի քարշէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթևեանն կրծից տախտակին** (36):

Ինչպես տեսնում ենք, հետաքրքրական փոխանվանական գործածությանը **աղեղ** և **նետ** տերմինները փոխարինված են իրենց հատկանիշները բնութագրող բառերով: Սա է այն օրինակներից մեկը, երբ Խորենացու երկում ձգգրիտ տերմինը կիրառվում է և գեղարվեստական նպատակներով:

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

24 Տես Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, հատոր Դ, Եր., 2007, էջ 151:

25 Խորենացու երկի աշխարհաբար թարգմանության 45-րդ ծանոթագրության մեջ «լիճ» տերմինը բացատրվում է որպես կորացված աղեղով և նրա երկու ծայրերի միջև ձգված լարով կազմված տարածություն: Որքան մեծ է այդ տարածությունը, այնքան ավելի մեծ ուժ է պահանջվում լարը քաշելու համար, ուստի լայնալիճ աղեղ կարող էին գործածել միայն շատ ուժեղ մարդիկ (տես **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, խմբ., ներած. և ծանոթություն. Ս. Մալխասյան, Երևանի համալս. հրատ. 1981, ծանոթ. 45, էջ 328):

Սլաք – ըստ ՆՀԲ-ի՝ «սայր. սայրասուր բերան կամ ծայր գինուց»։ Ընդհանրապես կարող է նշանակել նաև «ձգելի զէն երկաթի, նետ, նիզակ, տէգ»։ Խորենացու «Պատմության» մեջ կիրառված է մեկ անգամ որպես **նետ** տերմինի հոմանիշ²⁶ հետևյալ օրինակում՝ **լի քարշէ զլայնալիճն ... և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարստի սլաքն** (36)։

Պարսատիկ – հեռահար զինատեսակներից է նաև **պարսատիկը**, որը սակայն Խորենացու երկում հիշատակվում է ոչ թե ռազմական գործողությունների նկարագրության մեջ, այլ համեմատության հիմք է ծառայում ցույց տալու համար ամբարտակի ամբողջունը և կուռ կառուցվածքը, որից նույնիսկ չէր կարելի պարսատիկի մի քար պոկել՝ **ոչ իբր պարսատկաց քար մի արժանաւոր ի շինուածոյ ամբարտակին խլել որ զօրեսցէ** (52)։

Պարսաքար – այս տերմինը նույնպես կիրառվում է ոչ թե նկարագրելու համար մարտական գործողությունը, այլ որպէս օրինակ անվրէպ նշանառության՝ **Օգնեա ինձ, Աստուած, որ զԴաւթեան պարսաքարն դիպեցուցէր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու, ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այտրիկ** (267)։

Հեռահար զինատեսակներից բացի Խորենացու երկում վկայված են նաև մերձավոր ձեռնամարտի ժամանակ կիրառվող անհատական զենքերի զգալի թվով անվանումներ։ Դրանցից ամենահաճախականն են **սուր** և **սուներ** տերմինները՝ յուրաքանչյուրը 14-ական գործածությամբ։ Սրանք ՆՀԲ-ում ներկայացված են որպես հոմանիշներ։

Սուներ – ըստ ՆՀԲ-ի՝ «նոյն ընդ սուր», ուստի և բացատրությունը տրվում է **սուր** գլխաբառի տակ (տես ստորև)։ Խորենացու երկում վկայված օրինակներից են՝ **արք կորովիք էին յաղեղն և ի սուներ** (36), **որք ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ի սուներ աջողաձեռնագոյն** (65), **և շերտաւորքն ի սուներ և ի տէգ նիզակի վառեալք** (72), **սուներաւ զերամակս փղացն պուղէր** (225), **զի էր վերացուցեալ զձեռն՝ ածել ումեք սուներաւ** (230), **արարեալ սուներաւ կիսակտուր զգլուխ նորա** (307) և այլն։

Սուր – ՆՀԲ-ում բացատրվում է որպես «երկաթ սրեալ ի հատանել», և բերվում են մի շարք նման գործառույթ ունեցող զենքերի և գործիքների անվանումներ՝ **վաղակ, վաղակաւոր, դաշոյն, նրան, ինչպես նաև դանակ և կտրոց**։ Խորենացու երկում **սուր**-ը և **սուներ**-ը կիրառվում են որպես բուն ռազմական տերմիններ՝ մերձավոր ձեռնամարտի ժամանակ կիրառվող զինատեսակների անուններ։ **Սուրը** և **սուները** մարտիկները կրում էին իրենց մարմնի վրա՝ գոտիներին ամրացրած ձախ կողմից՝ **գօտևորեալ զմէջսն, և յահեկէ գտուրն երկսայրի** (36)։ Այլ օրինակներ՝ **սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց** (33), **արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալ տապալ յերկիր կործանէին** (36), **երկուք ոմանք ի նոցանէ սրով կատարեցան արիաբար ի վերայ հայրենի օրինացն** (119), **վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգսն զայնսիկ** (200), **զոմանս կտտորեալ սրով** (307) և այլն։

Երկսայրի – **սուր** զինատեսակի հետ կապված՝ Խորենացու երկում

²⁶ Նետի և սլաքի իմաստային առնչության համար հմնտ. նաև ռուս. стрела «նետ» և стрелка «սլաք» (ժամացույցի նն) գույգը։

վկայված է նաև **երկսայրի** կազմությունը, որը գործածված է մեկ անգամ փոխանվանաբար՝ «երկսայրի սուր» իմաստով՝ **ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարին** (231), Հմմտ. նաև վերը նշված՝ **երեքթևեան և լայնալիճ** բաղադրությունների փոխանվանական կիրառությունները **նետ և աղեղ** անվանումների փոխարեն:

Բերան սրոյ – սուր տերմինի հետ է կապված նաև **բերան սրոյ** կապակցությունը՝ որպես տվյալ զինատեսակի մասի անվանում, որ վկայված է մեկ գործածությամբ՝ **արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք՝ տապալ յերկիր կործանէին** (36): Այս օրինակը ևս կարելի է մեկնաբանել կամ որպես փոխանվանական կիրառություն՝ «մասը ամբողջի փոխարեն», կամ դարձվածային արտահայտություն՝ «սրի բերանն ընկնել»:

Սակր – հղվում է **սակուր** ձևին թե՛ ՆՀԲ-ում՝ «նոյն ընդ սակուր», թե՛ Հ.Աճառյանի «Արմատական բառարանում» և բացատրվում որպես «տապար» (ՆՀԲ) կամ «պատերազմական տապար» (ԱՃ.): Հ.Աճառյանը բառը ծագած է համարում հ.-ե. *seq «կտրել» արմատից:

Խորենացու երկում վկայված երեք կիրառությունից երկուսում հանդես է գալիս որպես զինատեսակի անվանում՝ **հարկանի յումեմնէ սակերք զգլուխն** (236), **ըստ իւրում անզգամութեան սակրով վճարի** (307), իսկ մեկում՝ որպես պաշարողական գործողություններում կիրառվող՝ պարիսպների հիմքերը քանդող գործիք: **Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշսն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ և ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն** (290):

Էշ – վերի օրինակից պարզ է դառնում, որ **էշ**-ը պաշարողական մեքենա կամ հարմարանք է, որի օգնությամբ խարխլում էին պարիսպների հիմքերը և փլուզված պարսպից ներխուժելու հնարավորություն ստեղծում:

Նույն օրինակում կիրառված են նաև պաշարողական «տեխնիկային» պատկանող գործիքների անվանումներ, որոնք կարող են բուն զինատեսակ չլինել, բայց կիրառվում են մարտական որոշ գործողություններում: Դրանք են՝

Կացին – հիմնականում ծառայում է որպես փայտահատի գործիք, բայց վերը բերված օրինակում ցույց է տրված նրա գործածությունը ռազմական նպատակներով՝ պարսպի հիմքերը քանդող՝ խարխլող գործիք՝ ... **և ի ներքուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն** (290):

Կտցաւոր մուրճ – ըստ վերը բերված օրինակի՝ **կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն** (290), ենթադրելի է մուրճի տեսակ, որի մի կողմը կետ կտուցի է նմանվում: Ի դեպ, այդպիսի գործիք ունեն և ժամանակակից ատաղձագործները:

Երկբերան սակր – երկկողմանի կամ երկսայրի սակր է, որ զինատեսակ լինելուց բացի կիրառվում է կարծր նյութերը փշրելու կամ, տվյալ դեպքում, պարիսպների հիմքերը քանդելու համար :

Վաղակաւոր – ՆՀԲ-ի բացատրությունն է՝ «վաղր. ազգ սուսերի կամ

դանակի»: Ի թիվս այլ հղումների՝ ՆՀԲ-ում նշվում է և Խորենացու կիրառության էջը, բայց առանց տեքստը մեջբերելու: «Արմատական բառարանում» տրվում է «կարձ թուր, մի տեսակ դաշոյն, խարբ» իմաստը: Խորենացու երկում վկայված է մեկ օրինակով՝ **այլ նա ի վաղակաւորն հաստատեալ գաջն, ... յիւր տունն անցեալ գնայր** (331-332):

Վաղր – ն՝ ՆՀԲ-ում ն՝ «Արմատական բառարանում» տրվում է փոխադարձ հղումով **Վաղակաւոր**-ին: Խորենացու երկում վկայված միակ օրինակն է՝ **իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերբ զգլուխն Երուանդայ** (173):

Ասպազէն – զինատեսակների իմաստային դաշտում կարելի է առանձնացնել և մարտական երիվարների սպառազինությանը վերաբերող **ասպազէն** տերմինը, որ «Պատմության» մեջ հանդիպում է մեկ կիրառությամբ՝ **հանեալ յասպազիխնն զներդեայ քեմխտապատ պարանն և կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն** (230):

Պարան – ասպազենի մաս է կազմում հատուկ նյութից որոշակի եղանակով պատրաստված՝ ջլերից հյուսված կաշեպատ (ներդեայ, քեմխտապատ) **պարանը**, որ կիրառվում է մարտական գործողությունների ժամանակ՝ հակառակորդին ցանցելու, կաշկանդելու կամ գերելու համար (տե՛ս վերի օրինակը):

Ներդեայ – այս տերմինը կիրառված է երկու անգամ՝ առաջինը անհանաբար, որպես մակդիր լրացում **պարան** գոյականի (**զներդեայ քեմխտապատ պարանն**), երկրորդը՝ փոխանվանաբար՝ լրացյալի փոխարեն՝ **ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժով յիւրեաւ ցանցեալ՝ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկայրին** (231):

Կազմած – **ասպազէն**-ի հոմանիշ կարելի է համարել նաև **կազմած** տերմինը՝ «մարտական ձիերի սարքուկարգ» իմաստով, որ վկայված է հետևյալ օրինակում՝ **առեալ զզէնն իւր և զկազմած ձիոյն՝ ի լուղ լայնատարած և խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց** (219):

Քննվող իմաստային դաշտում առանձին խումբ են կազմում մարտիկների անհատական հանդերձանքին ու պաշտպանական զրահավորմանը վերաբերող տերմինները: Դրանք են՝

Վահան – անձնական պաշտպանության միջոցներից առավել կարևոր էր **վահանը**, որով ոչ միայն կարողանում էին պաշտպանվել թշնամու հարվածներից, այլև հետ մղել հարձակվողի զենքը և նույնիսկ զորքի ճակատամասում կազմել վահանափակ պարիսպ: Խորենացու երկում վկայված 4 կիրառություններն են՝ **և նիզակ անարի ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան** (36), **ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք զլերամբ փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ** (304), **մերկքն վահանօք և զգեստուր երկաթեօք պարածածկեալք** (72), **իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ** (303):

Ի տարբերություն **վահանի**, որը մարտիկները կրում էին իրենց ձախ ձեռքին (տե՛ս վերի օրինակը), պաշտպանական մյուս միջոցները ամրացվում կամ հագցվում էին մարմնի համապատասխան մասերին:

Գլխանոց – կիրառված է մեկ անգամ: ՆՀԲ-ի բացատրության մեջ փոխադարձ հղումներ կան **գլխապան** բառի հետ՝ բացատրված որպես «սաղավարտ» կամ «պահպանակ գլխոյ»՝ Խորենացու երկից վերցված վկայությամբ՝ **և ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի՝ նշանաւորօք վերջիւք** «նշանակիր (թերևս՝ զարդարուն) ծայրերով» (35):

Պահպանակ – ունի 4 կիրառություն, որոնցից մեկում նշվում են և մարմնի պաշտպանվող մասերը՝ **պահպանակս բարձից և բազկաց** («ազդրերի//սրունքների և բազուկների պահպանակներ»): Մյուս օրինակները հետաքրքրական են նրանով, որ հայտնում են պահպանակների որակը՝ **ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլունք և շողինք** (72), **և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք** (230), և թե ինչ նյութից են պատրաստված եղել՝ **հողովք ի ջղեայ և ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծրութիւն վիմաց բերէին երևոյթս** (303):

Վերտ – կիրառված է մեկ անգամ՝ որպես **պահպանակ**-ի մակդիր (տես վերի օրինակը)՝ ըստ Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանի»՝ «շղթայի պէս հիւսուած (գրահ)» իմաստով: Ժամանակակից հայերենում սրան համապատասխանում է **օղազրահ** տերմինը: ՆՀԲ-ում նույնպես տրվել է նման բացատրություն՝ «ոլորեալ, հիւսեալ, շարամանեալ»: ՆՀԲ-ի բառահոդվածում տրված թուրքերեն թարգմանությունը՝ **զինձիլամէ, հալգա հալգա**, այսինքն՝ «շղթայածև, օղակ-օղակ», իր հերթին թույլ է տալիս բխեցնելու հայերեն «օղազրահ» իմաստը: Հմմտ. նաև ռուս. *кольчуга*²⁷ «օղազրահ» համարժեքը:

Տախտակ պղնձի – պաշտպանական զրահավորման մաս են կազմում մարտիկների կուրծքը և թիկունքը պաշպանող պղնձե շերտերը՝ **տախտակս պղնձիս՝ թիկանց և լանջաց** (35): Այս տերմինը վկայված է մեկ կիրառությամբ:

Սպառազինություն իմաստային դաշտին են պատկանում նաև **վառել** բառից ածանցյալ **վառեալ, վառելի(ք) և վառուած** տերմինները:

Վառեալ – ՆՀԲ-ում տրված է ինքնուրույն գլխաբառ՝ «Որպէս սպառազէն» բացատրությամբ և հղումով՝ «Տ. ՎԱՌԵԼ ըստ բ՛ նշ.»: **Վառել** բառի առաջին իմաստը ՆՀԲ-ում բերվում է **Վառեմ** գլխաբառի տակ «լուցանել, բորբոքել զհուր կամ զճրագ» բացատրությամբ և մի շարք օրինակներով, որոնք ռազմագիտական նշանակություն չունեն: **Վառեմ** բառահոդվածից հետո առանձին ենթագլխաբառով տրվում են **վառել//վառիլ** ձևերը՝ «հանդերձել զինու, զարդու, կազմել, պատրաստել. և Քաջալերել կամ արծարծել զոգի ի պատերազմ. և Գոտևորիլ» ռազմագիտական իմաստներով: **Վառեալ** բառի կիրառությունները Խորենացու «Հայոց պատմության» համաբարբառում²⁸ ըստ իմաստների տարբերակված չեն. այսպես՝ տարբեր օրինակներում **վառեալ** նշանակում է՝ 1. «Կրակ տված, հրկիզված»՝ **հուր ի դրունս և յամենայն կողմանս վառեալ ... լինէին** (290), 2. Փոխաբերական իմաստով՝ «տարփալից, կրքով համակված»՝ **ըստ շամբշուրթեան առն կնամուլոյ ցանկութեամբ վառեալ ի Կղեպատրայ դշտոյն Եգիպտացոց**

27 «Кольчуга. От кольцо или заимств. из польск. Kolczuga»: Стів М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка, Москва, изд. "Прогресс", 1986, т. II, с. 299.

28 Стів Հայկական համաբարբառ – 7, Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, գիրք 3-րդ, Եր., 1976, էջ 422:

(136), **ի բանսն որ զնմանէ՝ որպէս ի տեսութիւն շամբշութեամբ վառեալ էր** (49), 3. Բուն ռազմագիտական նշանակությամբ՝ «Զինված, սպառազեն, զրահավորված, մարտական հանդերձանքով»՝ **եւ տեսեալ Հայկին զՏիտանեանն կուռ վառեալ** (36), **ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք** (72), **և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք** (230), **և զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ** (267), **զօրքն Հունաց վառեալ էին ի զէսս ոսկոյ և արծաթոյ** (303):

Վառելիք – ՆՀԲ-ում տրվում է առանձին ենթագլխաբառով՝ «զէն, զրահ, սպառազինություն» բացատրությամբ, որին համապատասխանում է Խորենացու երկում կիրառված մեկ օրինակ՝ **այր սրտեայ էր և անդամովք երկար... ամրացեալ պղնձով և երկաթով և այլովք ընտիր վառելովք**²⁹ (107),

«Համաբարբառում» այս կիրառությունները պետք է տրվեին առանձին գլխաբառերով, ընդ որում՝ ռազմագիտական արժեք ունեն միայն 3-րդ խմբի մեջ ընդգրկված օրինակները:

Վառուած – ըստ ՆՀԲ-ի բացատրության՝ «վառիլն զինու, սպառազինություն»: Խորենացու երկում վկայված մեկ կիրառության մեջ **վառուած**–ը պարզապես նշանակում է «զենքուզրահ»³⁰ **Պարսից փորձ առեալ զսաստկութիւն սկային և կուռ վառուածոցն՝ բազում վիրօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգութեամբք. որոյ զարկուցեալ յերկիր ընկենոյր զարքայն** (225): Նույն օրինակը համառոտված բերվում է և ՆՀԲ-ում:

5. Ռազմական գործողություններ և դրանց հետևանքներ

Ռազմական գործողություններ իմաստային դաշտում, բնականաբար, ամենամեծ հաճախականությունն ունի **պատերազմ** տերմինը, որ վկայված է 123 գործածությամբ: Ընդհանրապես ռազմական տերմինների մեջ սա ըստ օրինակների քանակի երկրորդ տեղում է՝ ամենահաճախական՝ 223 կիրառություն ունեցող **զօր(ք)** տերմինից հետո: Այդ գործածությունների մեջ կարելի է առանձնացնել որոշ իմաստային երանգներ, որոնց բոլորի մեջ առկա է «զինված առձակատում» իմաստությը:

Պատերազմ – ամենահաճախական իմաստն է «մեծամասշտաբ զինված ընդհարում հակառակորդ պետությունների կամ էթնիկական կազմավորումների միջև, ինչպես նաև երկրի ներսում՝ կենտրոնական իշխանության և տարբեր հասարակական խմբավորումների միջև», ընդ որում՝ «Հայոց պատմության» մեջ պատերազմները անվանվում են մարտնչող կողմերի կամ նրանցից մեկի անունով՝ **Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս Հռոմայեցոց** (135), **պատերազմ ընդ Մակեդոնացիս** (102), **լինի պատերազմ ի մէջ երկոցունց ազգացն քաջաց** (177), **Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարս իւր** (291, 253) և այլն:

Խորենացու երկում պատերազմները հաճախ անվանվում են նաև պե-

29 Աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «այլ ընտիր սպառազեններով» (տես **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, խմբ. ներած. և ծանոթություն, Ս.Մալխասյան, Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1981, էջ 149):

30 Հմմտ. նաև վերը նշված՝ նույն (-ած ձևությամբ) կառուցվածքն ունեցող՝ կազմած ձիոյն տերմինը՝ «ձիու սարքուկարգ» գոյականական կիրառությամբ՝ առեալ զզէսն իւր և զկազմած ձիոյն՝ ի լուր ... անցանէր ընդ Եփրատ (219) օրինակում:

տության գլուխ կանգնած այրերի կամ զորահրամանատարների անունով՝ պատերազմ **Շապիոյ ընդ Կոստանդեայ** (270), **ասէ Եւագարոս**. «**Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմն առ Արտաշիսի բաղդատեալ...**» (124): Որոշ կիրառություններում չեն հիշատակվում կոնկրետ պատերազմող կողմերը, այլ տրվում է պատերազմական իրադրությունը, խոռվյալ իրավիճակը՝ **պատերազմ գմեզ շուրջ պաշարէ, և Մակաբէ ոչ փրկէ** (360), **ձանձրացեալ լինէին յաշխատութենէ հանապազորդ պատերազմացն** (310), **վասն պէս պէս պատերազմացն, որ կուռ միմեանց զկնի ի վերայ գային** (11), կամ նկատի է առնվում ընդհանրապես պատերազմական գործը՝ **և խորհրդական չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ** (360), և կամ ընդգծվում է կռվի ընթացքը, տեսականությունը՝ **վասն որոյ երկարեալ քարշէր գործ պատերազմին՝ մինչև ի ժամս ձիգս** (82) և այլն:

Մի շարք օրինակներում **պատերազմ** տերմինը հանդես է գալիս **մարտ** բառի ոճական հավելադրությամբ՝ **մարտ պատերազմի՝** «պատերազմական կռիվ» կամ «պատերազմական հակամարտություն» իմաստով՝ **ընդդիմացան նմա՝... ի մարտ պատերազմի ընդ նմա գրգռելով** (24), **իսկ ի գրգռել միսանգամ գորացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ** (50): Նույնպիսի ոճական հավելադրություն է **պատերազմ**-ի գործածությունը **ձակատ** տերմինի հետ՝ «հակամարտություն, առձակատում» իմաստով՝ **Սմա ձակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ... արկանէ** (45): Ավելի հաճախական է **տալ պատերազմ** բայական հարադրությունը (6 կիրառությամբ)՝ **զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱտրիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ** (129), **լինել զօրավիզն օգնականութեան առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ** (315), **ետուն պատերազմ ընդ Ռուփոսի եպարքոսի** (189) և այլն: Մրանցից բացի «Համաբարբառում» առանձին՝ **Տամ պատերազմ** գլխաբառով նշված են ևս երեք կիրառություն՝ **Պոմպեոս ... զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱտրիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ** (129), **Սանատրուկ թագաւորեալ՝ զօրս ժողովէ ... իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Աբգարու** (159), **լինել զօրավիզն օգնականութեան առ ի տալ ընդ միմանս պատերազմ** (315):

Անհամեմատ սակավ են պարզ բայական կիրառությունները (**պատերազմել**) ընդամենը 18, որ «Համաբարբառում» խմբավորված են երեք բանահոդվածի տակ՝

Պատերազմել – **սատակի ամենայն գօրօքն հանդերձ ի պատերազմելն ընդ Տիգրանայ** (131), **բազում կարգս ուղղութեան գործեաց, պատերազմելով ընդ Պոնտացիս** (118),

Պատերազմին – **և գօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս** (325), **պատերազմեցաք ընդ քեզ ի հարկէ և ոչ ի կամաց** (318):

Պատերազմեալ – **իսկ Պոմպեյի պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ՝ տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւն և ահագին մարտս** (130), **և պատերազմեալ՝ սաստկապէս վտանգին** (184),

«Պատմության» մեջ արտացոլված են նաև պատերազմական ծավալուն գործողությունների հետ կապված այլ տերմիններ, որոնցից առավել հաճախականն են **ձակատ**-ը և **մարտ**-ը:

ձակատ – բազմիմաստ բառ է, որի իմաստային կիրառությունները

տարբերակված չեն ոչ Խորենացու «Պատմության» «Համաբարբառում, ոչ «Հաճախականության բառարանում»: Վերջինում առանց իմաստային դաս դասման նշված է բառի 27 կիրառություն: Մրանցից «դեմքի մաս» իմաստով արձանագրված է 2 օրինակ, որոնց բնականաբար չենք անդրադառնում:

Բազմիմաստություն է դրսևորվում նաև ռազմական տերմինի արժեքով **Ճակատ** բառի կիրառությունների մեջ՝ 1. Ճակատամարտ, 2. Ջորջի առաջամաս՝ ուղղված դեպի հակառակորդը, 3. Ավելի լայն իմաստով՝ «պատերազմ»: Մրանցից առավել հաճախական են առաջին իմաստով կիրառությունները՝ **Ջի թէպէտ և ծերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զճակատն** (184), այս իմաստով մի շարք օրինակներ են վկայված **տեղի ճակատուն՝ կապակցությամբ՝ «ճակատամարտի վայր»** իմաստով՝ **զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ** (37) **անուանեաց ... զտեղի ճակատուն Երուանդավան** (172) և այլն: Երկրորդ՝ «գորքի առաջամաս» իմաստով նույնպես վկայված են մի շարք կիրառություններ՝ **խորհէր ի միջոցի ամբոխին ամրանալ, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ հօրինեսցէ** («ճակատ կազմի») **Եւ յառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրև զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանայր** (171), **Եւ իբրև հանդէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի** (171). սրանց մի մասը հոգնակի թվով է՝ **Եւ ի խառնակել այսպիսի ճակատուց՝ պատահեն Արտաշիսի արք քաջ Տաւրացիք** (172) և այլն: Երրորդ իմաստով վկայված օրինակներից են՝ **յետ վճարելոյ ճակատուն որ ընդ արևելեայս՝ խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի** (45), ինչպես նաև **ճակատ պատերազմի** ոճական հավելադրությամբ երկու կիրառություն՝ **սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ** (45) և՝ **պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի** (230):

Տալ ճակատ – այս վերլուծական կազմությամբ տերմինը («ճակատամարտ տալ, ճակատամարտել» իմաստով) Խորենացու «Պատմության» «Համաբարբառում» ներկայացված է երկու գլխաբառի տակ՝ առաջինը՝ ընդհանուր **ճակատ** բառահոդվածում՝ երեք օրինակով՝ նախադաս բայական բաղադրիչով՝ **ետ ճակատ ընդ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հոռմ** (218), **դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հոռմայեցուց կրկին, աստի և անտի Եփրատու** (ն.տ.), և տուեալ **ճակատ՝ երկոքին կողմանքն պարտեցան** (270), և երկրորդը՝ **ճակատ տուեալ** առանձին գլխաբառով բերված են ևս չորս կիրառություն՝ **ճակատ տուեալ ընդ Բակուր բղեշխի՝ սատակէ գնա** (263), **իսկ քաջին Տրդատայ երագապէս և բազում ճակատս տուեալ ... իւրով անձամբ առնէր գյաղթութիւնն** (225) և այլն:

Մրանցից բացի վկայված են նաև պարզ բայական կիրառություններ, որոնք «Համաբարբառում» տրված են երկու գլխաբառի տակ՝

Ճակատեն – **զայս իբրև լսէր Երուանդ՝ հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն** (171),

Ճակատիմ – **ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին** (191):

Մարտ – վկայված է 28 կիրառությամբ: ՆՀԲ-ի բացատրությունն է՝ «Բազմ (sic). պատերազմ. ճակատամարտ. կազ. կռիվ. և ազոն»: Օրինակների մեծ մասում ընկալվում է որպես պատերազմական առանձին դրվագ՝

մեկանգամյա բախում՝ մարտն երկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի (36), եթէ ձերով մարտի առից զայս քաղաք՝ զամենեսեան զձեզ արարից ազատս (290): Թեև առկա են և մարտ տերմինի հոգնակի թվով կիրառություններ, բայց դարձյալ նկատի են առնվում առանձին մարտական գործողություններ՝ այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ, արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց (360): Վկայված են կիրառություններ մարտ խոռովութեան, մարտ պատերազմի կապակցություններով՝ եղև խոռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խոռովութեան (382-383), ի մարտ պատերազմի ընդ նմա գրգռելով (24), իսկ ի գրգռել միսանգամ գորացն Հայոց ի մարտ պատերազմի (50) և այլն, ինչպես նաև մեկական օրինակ վերլուծական կառուցվածք ունեցող մարտ առնել և մարտ դնել հարադրական բայերով, որոնք համաբարբառում բերվում են որպես առանձին գլխաբառեր:

Մարտ առնել – իսկ ես Աժդահակ խտրոց ընդ մէջ անկեալ՝ յիս զայնպիսի ընկալայ զհարձակումն, մարտ ընդ սքանչելւոյն առնելով դիւցազինն (76):

Մարտ դնել – թողեալ զՈվսիսո գորավիզն Հերովդի, մարտ դնել ընդ Երուսաղեմի ի վերայ Անտիգոնի՝ ինքն ի ձմերոց գնայ յեգիպտոս (136):

Մարտնչել – մարտ արմատով կազմված մարտնչել բայը վկայված է 8 կիրառությամբ, որոնցից 6-ը՝ անորոշ դերբայով՝ և ի մարտնչելն ի բազում պատերազմունս յաղթէ (235), և ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին (173) և այլն, իսկ երկուսը՝ բայի դիմավոր ձևերով՝ որպէսզի խառնեալ ընդ գօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա (276), դիմէ ի վերայ այնոցիկ որք ընդ այրին մարտնչէին (315):

Կռիւ – լրացնում է «զինված հակամարտություն, բախում» իմաստով տերմինների շարքը: ՆՀԲ-ում տրվում է իմաստային լայն ընդգրկումով՝ «Վէճ. կազ. մաքառումն. մարտ. պատերազմ. հակառակութիւն բանիւ և գործով կամ զինու»: Այս բառով, ի տարբերություն նույն դաշտի մի շարք այլ տերմինների, մարտական գործողությունների որոշակի հատկանիշներ չեն մատնանշվում: «Հաճախականության բառարանում» հիշատակվում է 5 կիրառություն, սակայն «Համաբարբառում» վկայված օրինակները 4-ն են՝ և հգօր կռուոյ եղելոյ՝ զբազումս ի Պարսիցն սպանանեն (287), Յաղագս ընդ Ատրեստանեայս կռուոյն և յաղթութեանն (45), և զՅուշկապարեաց կռիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն (195), Քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղուց կռուել, և կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռիւսն (290):

Կռուել – վերջին օրինակում ընդգծված է նաև նույնարմատ կռուել բայը, որ վկայված է ևս մեկ օրինակով՝ ընդ վիշապացն ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել (86):

Ասպատակ – ըստ ՆՀԲ-ի բացատրության՝ «ձիարշավ հարձակվող» (Որ ձիով արշաւէ. յարձակօղ երիվարաւ): Այս իմաստը վկայված է 5 օրինակով (թեև «Հաճախականության բառարանում» նշվում է 6), որոնցից չորսում կապակցություններ են կազմված **հէն** բառի հետ՝ **ասպատակաւ հինից**³¹:

31 Օրինակները տեն սույն հոդված, էջ 119՝ Հէն գլխաբառի տակ:

Ասպատակ առնել – այս հարադրավոր բայը վկայված է մեկ կիրառությամբ՝ **Ընդ որ առաել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից՝ ասպատակ ևս ի Յոյսս արարին** (185):

Ասպատակել – ՆԼԲ-ի բացատրությունն է՝ «Երիվարօք ի վերայ յարձակիլ, արշաւել, ձիարշաւ լինել»: Խորենացու երկում վկայված է 4 կիրառությամբ³², որոնցից 2-ը՝ անորոշ դերբայով՝ **չտայ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ և ասպատակել յԱսորիս** (132), **յասպատակելն Պերոզի ընդ ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացւոց** (197), և 2-ը՝ անցյալ դերբայով՝ **ասպատակեալ ձևով: Եւ ընդ գաւառն ասպատակեալ՝ զհիրկանեանսն առեալ աւերէին** (135), **և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս ասպատակեալ և ի կալանս ըմբռնեալ...** (197):

Արշաւանք – ՆԼԲ-ում գլխաբառը դրված է եզակի ձևով՝ **Արշաւան (որ և Արշաւք)** մի շարք նշանակություններով՝ «**ընթացք. դիմեցումն. յարձակումն. ասպատակութիւն. վազք՝ որպիսի և իցէ**», որոնցից ռազմագիտական արժեք ունեն «**յարձակումն**» և «**ասպատակութիւն**» իմաստները: Ըստ «Հաճախականության բառարանի» ունի 6 կիրառություն («Համաբարբառում» վկայված է 4-ը), այդ թվում՝ Խորենացու երկի գլուխների վերնագրերում (և համապատասխանաբար՝ ցանկերում)՝ **Առաջին արշաւանք Խոսրովու յԱսորեստան, որով համարէր օգնել Արտաւանայ** (98, 207), **որ ինչ յաւուրս սորա ի հիւսիսականաց ազգաց արշաւանք ի մեզ** (266, 251), **Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապիոյ զԱրշակ և արշաւանաց ի Յոյսս** (277), **յեղուզակաբար արշաւանօք ... խոռվէին գաշխարհս և անհանգիստ առնէին** (313):

Արշաւանս առնել – վերլուծական կազմության այս բայը նույնպես վկայված է վերնագրում՝ **Յաղագս թագաւորելոյ Տիգրանայ միջոյ ... և արշաւանս առնելոյ ի Պաղեստինէ** (94, 127):

Արշաւել – «Համաբարբառում» առանձնացված է երեք գլխաբառ՝ **Արշաւել, Արշաւեալ և Արշաւեմ**, որ ավելորդ է, որպես գլխաբառ պետք էր տալ միայն անորոշ դերբայը (կամ միայն առաջին դեմքը, ինչպես ընդունված է գրաբարի բառարանագրության մեջ): Վկայված օրինակներն են՝ **Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմեացւոց իշխանութիւնն արշաւեաց** (197), **Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ի մեզ Արտաշրի և զգօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով գյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւէր դարձուցանէ** (214–215), **ի գաղտնի հրամանէ Շապիոյ Պարսից արքայի, արշաւեալ ի միջոց աշխարհիս հասանէին մեծաւ ամբոխիս** (266): **Արշաւել** բառի չորրորդ կիրառությունը ռազմագիտական արժեք չունի և վերաբերում է որսորդությանը:

Յարձակումն – սրընթաց նպատակաուղղված մարտական գործողություն հակառակորդ զորամիավորման կամ որոշակի անձանց խմբավորման դեմ՝ **յանդուզն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով** (35):

Սովորաբար ակտիվ պատերազմական գործողությունների սկզբնական փուլն է, որ կարող է ծավալվել և հասցնել հաղթանակի կամ հետ մղվել և

32 Օ. Խաչատրյանի կազմած՝ «Միվսես Խորենացու «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարանում» ձիշտ նշված է 4 կիրառություն, բայց Համաբարբառում բերված օրինակներից երկուսը կրկնված են, և ստացվել է 6 վկայություն, որ անձշտություն է:

կամ հակահարձակմամբ կասեցվել հակառակորդ կողմից. այսպես՝ **Յարձակումն ի մեզ Ալանաց և պարտումն (177, 97), յանդուզն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին (171), և ահս պակուցանողս տարագուք յարձակմանցն սկայազունքն զմիմեամբ արկանէին (36):**

«Հաճախականության բառարանում» **հարձակում**-ի համար նշված է 12, իսկ համապատասխան՝ **յարձակել** բայի համար՝ 11 կիրառություն:

Յարձակիմ – «Համաբարբառում» կիրառման օրինակները խմբավորված են **Յարձակեալ, Յարձակել, Յարձակիմ** բառահոդվածների մեջ՝ **ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տէրութեանս (76)**

Յարձակեալ – **Եւ յարձակեալ Սպանդարատ և հերձեալ զխումբն ... յերկիր կործանէր զքաջն (304).**

Յարձակել – **Յաղագս յարձակելոյն Տիգրանայ ի վերայ զօրացն Հոռմեացոց (130, 94)** և այլն:

Խազմ – ՆՀԲ-ի բացատրությունը տրվում է գրեթե նույն հոմանշային շարքով, ինչ **մարտ** տերմինի դեպքում է՝ «Խազմ, պատերազմ. մարտ. կռիւ. և կազ. բանակոտութիւն. հակառակութիւն»: Խորենացու երկում հանդիպում է երկու կիրառությամբ՝ «թշնամություն, հակամարտություն, պատերազմական իրավիճակ» իմաստով՝ **Եւ այսպէս համբաւեալ զմմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեսեան՝ դադարեցուցանէ զխազմն (50), ոչ ինչ էր այնուհետև բան և խորամանկութիւն, որ զայսպիսիս առագաստէր զչարութիւն, այլ յայտնի այնուհետև գրգռէր խազմն (81):**

Աղմուկ – վկայված է 9 կիրառությամբ՝ հիմնականում «խռովություն, ապստամբություն, անհնազանդություն, դիմակայություն, ընդդիմություն» իմաստով, որ վերաբերում է երկրի ներքին քաղաքական-հասարակական իրավիճակին և հանգեցնում է զինված ընդհարումների: Վկայված օրինակների մի մասում առկա է ոճական հավելադրություն՝ **աղմուկ շփոթի կամ շփոթից, աղմուկ խռովության կապակցությունների տեսքով՝ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի ազդմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից (123), աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի (208), Աստ ի մէջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ՝ համոզեալ դադարեցուցանէ զաղմուկն (24), աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամայանայր (333):**

Աղմկեմ – վկայված է և **աղմկել** բայը մեկ կիրառությամբ՝ ներգործական իմաստով՝ «խառնել, վրդովել, խռովություն հարուցել»՝ **և ընդդիմացեալ թագաւորին՝ աղմկէր զերկիրն և մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլում պարապել գործոյ (228):**

Շփոթ – վկայված է հիմնականում **աղմուկ շփոթից** կապակցություններով (տես վերի օրինակները): Սակավ կիրառություններով հանդիպում է և առանձին, ըստ ՆՀԲ-ի՝ «շփոթություն, խառնակություն, խռովություն, աղմուկ, վրդով, պղտորումն» իմաստներով՝ **բանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս (87), ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստէք ունէր (46):** Ընդհանուր առմամբ՝ վկայված է 7 կիրառությամբ:

Նույն արմատով բայական կիրառությունները նույնպես վերաբերում են

երկրում ծագած խռովություններին կամ խառնակ պատերազմական իրավիճակին՝ հետևյալ օրինակներով՝

Շփոթեմ – Յեռ մահուանն Սանատրկոյ արքայի շփոթի իմն թագաւորութիւնն (161), **վախճանեալ Փիլիպոսի և շփոթեալ թագաւորութիւնն Հռոմայեցոց** (210), **շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց. և զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս** (325):

Խռովություն – բազմիմաստ բառ է, որ Խորենացու երկում ևս հանդես է գալիս տարբեր իմաստային կիրառություններով (վկայված է 23 օրինակով), որոնց միայն մի մասն ունի ռազմագիտական նշանակություն (հմնտ. վերի օրինակները՝ **աղմուկ խռովութեան** բառակապակցությամբ), այսինքն՝ վերաբերում են կողմերի միջև այն տարածայնություններին (ապստամբություն և այլն), որոնք հանգեցնում են մարտական գործողությունների: Այդպիսի օրինակներից են՝ **Աբգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապստամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ ի մէջ ազգականաց իւրոց, թագաւորութեանն Պարսից՝ զօր ժողովեալ անդր չուէր ի համոզել և ի դադարեցուցանել զնոսա** (145), **Ընդ այնոսիկ ապա ժամանակս հարեալ խռովութիւն արքային Պարսից Շապիոյ ի հիւսիսականաց ազգաց** (277), **եղև խռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խռովութեան, և յաղթեալ ինքնակալին՝ սատակեաց ի քաղաքացեացն արս հնգետասան հազար** (306–307), և **խռովութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշես արքայ՝ դարձեալ արձակեաց զորդի իւր զՄաժան մեծաւ գնդաւ, և զբազունս յազգէն Մուրացեան սպանանել հրամայեաց** (160) և այլն:

Գոռ – ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «գոռումն, գոչումն, դդորդ», ինչպես նաև՝ որպես ռազմական տերմին՝ «ոյզք, գրգիռ մարտի», վկայված է մեկ կիրառությամբ՝ և **յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և Մակեդոնացոցն դադարէր գոռն** (107):

Ապստամբութիւն–«Հաճախականության բառարանում» և «Համաբարբառում» նշված է այս բառի 7 կիրառություն, որոնցից միայն մեկում են բացահայտորեն ակնարկվում պատերազմական գործողություններ՝ **ընդ որ խստացեալ Աբգարու, խորհի ապստամբութիւն և պատրաստութիւն պատերազմի** (144):

Ապստամբ – Խորենացու երկում առկա են **ապստամբ** հիմքով (ըստ Հ.Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի»՝ «իշխանության դէմ կանգնած անհնազանդ, ըմբոստ») մի շարք կազմություններ՝ **ապստամբութիւն, ապստամբել, ապստամբեալ, ապստամբող, ապստամբեցուցանել**, որոնց մեջ «ռազմական՝ պատերազմական գործողություններ» կամ «զինված առձակատում» իմաստները կարող են բացահայտ ձևով արտահայտված չլինել: Իրանք դրսևորվում են այն դեպքերում, երբ ապստամբությունը հանգեցնում է ռազմական գործողությունների՝ **ապստամբների կողմից կամ ապստամբների դեմ: Այդ իմաստն առկա է նշված բառի՝ ըստ «Հաճախականության բառարանի» 6 կիրառություններից երկուսում՝ եւ եղև ընդ նոյն ժամանակս հասանել Ադրիանոսի ի Պաղեստինէ և սատակել զապստամբսն** (189), ինչպես նաև՝ **կործան յերկիր զարկուցանէ զապստամբն** (229):

Ապստամբել – «Համաբարբառում» այս բառը վկայված է ընդամենը 14

կիրառությամբ (թեև «Հաճախականության բառարանում» նշված է 15-ը), որոնք բաշխված են **ապստամբեալ, ապստամբել, ապստամբեմ, ապստամբող, ապստամբեցուցանեմ** գլխաբառերի միջև: Այդ օրինակներից միայն մեկում է խոսվում ապստամբների դեմ ուղղված պատերազմի մասին՝ **յորժամ առից պարապումն ի պատերազմէն Սպանիացոց ապստամբողաց յինէն՝ քննեալ հատուցից նոցա զարժանն** (154):

Խորենացու երկում արտացոլված են նաև բուն պատերազմական ընդհարումներին նախորդող գործողություններ արտահայտող տերմիններ, որոնք վերաբերում են զորահավաքին, ինչպես նաև հակառակորդի դիրքերի կամ բնակավայրի պաշարմանը:

Զօրաժողով – ըստ ՆՀԲ-ի՝ «ժողովումն զօրաց. կամ վայր ժողովելու զօրաց»: Խորենացու երկում կիրառված է առաջին իմաստով: «Համաբարբառում» ներկայացված է երեք առանձին գլխաբառերով՝ **Զօրաժողով լեալ, Զօրաժողով լինիմ, Զօրաժողով եղեալ**: Վկայված կիրառություններն են՝ **Ապա զօրաժողով լինի Տիտանեանն Բել ամբոխի հետևակ զօրաց, գայ հասանէ ի հիւսիսի, յերկիրն Արարադայ (34), մեծագորն Նաբուգոդոնոսր ... ի Վերիացոց աշխարհն զօրաժողով լեալ հասանէր և վանեալ վկանդեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր (114), Բայց Կարոս ... զօրաժողով եղեալ, ետ ձակատ ընդ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հոռն** (218):

Զօր հարուցանել – ՆՀԲ-ում այս կապակցությունը արձանագրված չէ, սակայն նշվում է «Հայոց պատմության» հաճախականության բառարանում»: «Պատմության» մեջ վկայված է 2 կիրառությամբ՝ «զորք հանել» իմաստով՝ **Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս՝ զօր հարուցանել յարևելից և ի հիւսիսոյ բազում յոյժ (122), Սա ... զայրացեալ հրաման տայր զօր հարուցանել զբիրաւորս Ատրպատական նահանգին (137)**:

Պաշարումն – վկայված է մեկ օրինակով՝ **Եւ եղև ընդ նոյն ժամանակս հասանել Ադրիանոսի ի Պաղեստինէ և սատակել զապստամբսն պաշարմամբ ի քաղաքի մի փոքր** (189):

Նույն հիմքով բայական կիրառություններից Խորենացու երկում առկա է 5 օրինակ, որոնցից մեկը ռազմագիտական արժեք չունի:

Պաշարել – մարտական գործողությունների հետ կապված օրինակներից են՝ **որ զերուսաղէմ պաշարեաց առ Եգեկիայի Հրէից առաջնորդաւ (70), և հասեալ ի դրունս Վաղարշապատու պաշարէին (266), պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ (360)** և այլն:

Նվաճողական գործողություններին ի հակակշիռ ձեռնարկվող գործողությունների մեջ առանձնացվում են **ընդդէմ** հիմքով մի խումբ տերմիններ՝ համադրական և վերլուծական բառակազմությամբ, որոնք առանձին գլխաբառերով ներկայացված են «Համաբարբառում»՝

Ընդդէմ երթալ – ներկայացված է մեկ կիրառությամբ՝ **Եւ ժողովեալ զգօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց (127)**:

Առանձին գլխաբառերով տրվում են նաև **Ընդդէմ կալ, Ընդդէմ կամ, Ընդդէմ կացեալ** բառահոդվածները՝ համապատասխան օրինակներով՝

Ընդդէմ կալ – **ոչ որ էր, որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ հռոմայեցոց (139): Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ՝ չտայ թոյլ զօրացն Հայոց**

անցանել ընդ Եփրատ (132), Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ՝ չեթող որ մտանել յապարանսն (218):

Ընդդիմակաց – վկայված է երկու օրինակով՝ **զՄիղոն թողեալ ընդդիմակաց Հայոց մերձ ի յԵփրատ ... դառնայ յերուսաղեմ** (136), **Սա ի մէջ սկայից քաջ և երևելի լեալ, և ընդդիմակաց ամենեցուն** (32):

Ընդդիմակաց լինիմ – ևս մեկ օրինակ վկայված է **ընդդիմակաց լինիմ** հարադրությամբ՝ **թէ որպէս Կասիոս ընդդիմակաց եղև Տիգրանայ** (132, 95):

Ընդդիմակացություն – գոյականական կիրառությամբ «Դիմադրություն» իմաստով (ըստ ՆԼԲ-ի՝ «ընդդէմ կալն, դիմամարտություն») վկայված է մեկ անգամ հետևյալ օրինակում՝ **Իսկ Պոմպեյի պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ՝ տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացություն** (130):

Ընդդիմամարտ լինել – այս հարադրավոր կազմությունը նույնպես վկայված է մեկ օրինակով՝ **սաստկապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնել նահապետ Անձնացեաց** (307):

Ընդդիմանալ – ավելի հաճախական կիրառություն ունի **ընդդիմանալ** բայը՝ ըստ «Հաճախականության բառարանի»՝ 16 վկայություն, որոնք «Համաբարբառում» բաշխված են **ընդդիմանալ, ընդդիմանամ և ընդդիմացեալ** բառահոդվածների միջև: Բնորոշ կիրառություններից են՝ **ընդդիմանալ պատերազմաւ** կապակցությամբ կազմված օրինակները՝ **ժողովեաց զօրս՝ ընդդիմանալ պատերազմաւ** (237), **ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ** (291), **ընդդիմացեալ թագաւորին՝ աղմկէր գերկիրն** (228), **Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ նմա** (289) և այլն:

Պատերազմական լայնածավալ գործողությունների մեջ կարելի է առանձնացնել որոշակի դրվագներ, որոնց անվանումները նույնպես Խորենացու երկում գտել են զգալի թվով կիրառություններ. այստեղ առաջին հերթին պետք է հիշատակել **հաղթանակ** և **պարտություն** հասկացությունների հետ կապված բառամիավորները: Սրանց մեջ ամենամեծ հաճախականությունն ունեն **յաղթել** և **յաղթություն** տերմինները՝ առաջինը 24 և երկրորդը 18 կիրառությամբ:

Յաղթել – հետաքրքրական է, որ ՆԼԲ-ում այս բառը բացատրված է առաջին հերթին իր հակահիշով՝ **պարտել** «պարտության մատնել», այնուհետև՝ **նուաճել, տիրել** և այլն: Խորենացու երկի «Համաբարբառում» առանձին գլխաբառերով տարբերակված են անորոշ և անցյալ դերբայները, իսկ **յաղթեմ** բառահոդվածի մեջ՝ դիմավոր ձևերը: Բնորոշ կիրառություններից են՝ **ես ձակատ ընդ Պարսից արքային և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ** (218), **սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին՝ փախստական առնեն զզօրս Պարսից** (268), **ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել և յաղթել** (86), **որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց** (178) և այլն:

Յաղթություն – վկայված է 24 կիրառությամբ: Այս տերմինի կիրառություններում հետաքրքրական է **յաղթություն ստացեալ** կապակցությունը՝ մի շարք օրինակներով՝ **և մեք եղիցուք յաղթություն ստացեալք** (35), **զյաղթություն ստացեալ՝ մեռանի ի վերայ այսպիսեաց** (172), այլ վկայություններից են՝ **ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ** (29), **ի փախուստ**

յորդորեաց գլխնամիսն, և ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց (267), մեծաւ յաղթութեամբ պսակեալ, ի բարեկենդանութեան կատարէր ատուքս (296) և այլն:

Յաղթանակ – ՆՀԲ-ում առանձնացված երկու հիմնական իմաստներից՝ «վարձ և պսակ յաղթութեան» և «յաղթութիւն», Խորենացու օրինակը համապատասխանում է վերջինին՝ **այլ սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ՝ ի յիրոց գօրացն խողխողի** (126):

Պարտություն իմաստային ենթադաշտը նույնպես ներկայացված է գգալի թվով վկայություններով՝

Պարտութիւն – վկայված երկու օրինակներն են՝ **արք դիպեալ արանց՝ ոչ որ զպարտութիւն յանձն առնոյր** (292), և **ի պարտութիւն մատնեալ գնդին Շապիոյ, դառնայ անդրէն ի Մծբին** (287):

Պարտումն – նույն՝ «պարտություն» իմաստով վկայված է նաև **պարտումն** տերմինը՝ 8 կիրառությամբ՝ «Պատմության» չորս գլուխների վերնագրերում և համապատասխան ցանկերում (իրականում 4 կիրառություն)՝ **Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս Հռոմայեցոց և պարտումն Սիդոնի և Բենդիդեայ** (135, 94), **յարձակումն Ալանաց ի մեզ և պարտումն** (177, 97), **պարտումն Շապիոյ և ականայ հնագանդութիւն** (234, 99), **Պարտումն Շապիոյ ի Տիգրանակերտի** (287, 252):

Պարտիմ – կրավորական սեռի այս բայով՝ «պարտվել, պարտություն կրել» իմաստով վկայված է երկու օրինակ՝ **երկրքին կողմանքն պարտեցան** (270) և **ամբարձ գձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս ... մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամաղեկ** (304),

Պարտեալ – նույն բայի **պարտեալ** անցյալ դերբայով «Համաբարբառում» առանձնացված է երեք կիրառություն՝ **պարտեալ ի մարտն և սրտմտութեամբ մեծաւ ննջեալ՝ երևեցաւ նմա ի քուն խաչ աստեղեայ յերկնից** (226), **պատերազմաւ պարտեալ Արշակ ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ** (315), **քանզի էր պարտեալ ի հօրէ նորա** (301):

Խորենացու «Պատմության» մեջ կիրառված են նաև **հաղթանակ** և **պարտություն** իրադրությունների հետ կապված մի շարք հետևանքների անվանումներ:

Հաղթանակի հետևանքներից են հետևյալ իրականությունները՝

Նուաճել – գործածվում է մի շարք իմաստներով, որոնց մեջ ռազմագիտական արժեքին համապատասխանում են ՆՀԲ-ի՝ «ընդ լծով արկանել. տիրել. իշխել» բացատրությունները, թեև երկի բնագրում կան նաև իմաստային այլ նրբերանգներ և փոխաբերական կիրառություններ: Վկայված 22 կիրառությունները «Համաբարբառում» խմբավորված են **նուաճեալ, նուաճել, նուաճեմ, նուաճիմ** գլխաբառերի տակ: Բնորոշ օրինակներից են՝ **ոչ այնչափ ի սպանանել զնա և ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ զբռամբ ածել** (49), և **նուաճեալ զնոսա ընդ իւրով ձեռամբ՝ խաղայ յարևելս** (185), **Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկրցունց՝ լնու զովկիանոս բազմութեամբ նուաց** (123), **զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն մագդեզանց զաշխարհս դարձուցանէ** (301), **յետ մեռանելոյ Պերոզի նուաճեաց զՀայս և արձակեաց զՏիգրան** (197) և այլն:

Արտահալածել – վկայված է մեկ կիրառությամբ՝ զորքի նոր հանդեր-

ձանքի հետ կապված դրվագում՝ **բառական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք՝ զթշնամինսն արտահալածել (72):**

Կոտորել – բազմիմաստ բառ է, որ Խորենացու երկում բավական մեծ հաճախականություն ունի որպես ռազմական տերմին (26 կիրառությամբ): «Համաբարբառում» համապատասխան օրինակների թվարկումով որպես առանձին գլխաբառեր տրվում են բառի մի շարք հարացուցային ձևեր և բայանուններ՝ **կոտորեալ, կոտորել, կոտորեմ, ինչպես նաև՝ կոտորած, կոտորումն:** Այսպես՝ **կամեցայ առնուլ զգօրս իմ և գալ կոտորել զՀրեայսն, որ խաչեցին գնա (152), հարեան ազգ յազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս (258), միահաղոյն զարս և կանայս հանդերձ մանկամբ հրամայեաց կոտորել (295), ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ (123), զոմանս կոտորեալ սրով և զոմանս փախստեայս արարեալ (307) և այլն:**

«Հաճախականության բառարանում» առանձնացված են **կոտորել՝ 26, կոտորած՝ 4, կոտորեալ՝ 4 և կոտորումն՝ 3** կիրառությամբ գլխաբառերը:

Կոտորած – վկայված 4 օրինակներից մեկը ռազմագիտական արժեք չունի, այլ ծիսական՝ **ի մահուանն Արտաշիսի բազում կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց (191):** Մյուս օրինակները կապված են մարտական գործողությունների հետ՝ **և անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին գնդին Երուանդայ և զօրաց Միջագետաց (171), Եւ Շապիոյ զմնացեալսն ի կոտորածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարսս (290):**

Կոտորումն – «Համաբարբառում» վկայված է 3 գործածությամբ³³ **Կոտորումն ազգին Մանդակունեաց յԱրտաշրէ (217), լսէ Սմբատ ... զգոյժ կոտորման որդւոց նորա (162), որոյ աղագաւ և ոչ ի կոտորման նորա դիպեցաւ (295):**

Անկած – բազմիմաստ բառ է, որ «Պատմության» մեջ կիրառված է «ավար, ռազմավար» իմաստով հետևյալ 2 օրինակներում՝ **և Կաղմեայ թոռին իւրում բազում ինչս յանկածէ պատերազմին պարգևէ (37), հանդերձ բազում ընչիւք յանկածէ պատերազմին (131):**

Աւար – ՆՀԲ-ում բացատրվում է նախորդ բառով՝ «Անկած պատերազմի»: Վկայված է մեկ անգամ պարզ արմատական ձևով՝ **և գաւարն ամենայն նմա թողու (183),** ինչպես նաև **աւարել** բայով, **աւար առեալ** վերլուծական կապակցությամբ և **աւարումն** բայանուն գոյականով:

Աւարել – այս բայաձևը հանդիպում է երկու կիրառությամբ՝ առաջինը՝ երկրորդ գրքի ցանկում և բուն բնագրում (հրականում կրկնվում է նույն օրինակը)՝ **Խաղալն Արտաշիսի յարևմուտս ... և աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կռոց (94, 122),** իսկ երկրորդը՝ **և ասպատակաւ հինից աւարել զաշխարհս Պարսից և Ասորեստանեայց (202),**

Աւարումն – բայանվանական այս ձևը հանդիպում է երկու անգամ ցանկում և բնագրում՝ **Աւարումն Կասբից և գրգռումն ընդ Սմբատայ զարմիցն Արտաշիսի և ընդ միմեանս (97, 182):**

Աւար առեալ³⁴ – այս կապակցությամբ նույնպես վկայված է երկու օրի-

³³ «Հաճախականության բառարանում» նշված է 2 կիրառությամբ:

³⁴ «Համաբարբառում» գլխաբառը վրիպակով տպված է Աւար արեալ, բայց օրինակները ճիշտ են բերված:

նակ՝ եւ ապա աւար առեալ զգանձն Երուզայ ... բերէ Արտաշիսի (175), ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապակա- նութիւն դարձուցանէր (203):

Առումն – Խորենացու երկում որպէս ռազմական տերմին գործածված է **առնուլ** բայի բազմաթիվ իմաստներից մեկով՝ «գրավել, տիրել», որ հան- դիպում է հետևյալ օրինակներում՝ **Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտա- շիսի և փախուստ, և առումն քաղաքի նորին և մահ** (170), **Առումն քա- ղաքաց և քանդումն ամրոցաց** (365), **Առումն Տիգրանակերտի և բնա- բարձ քանդումն** (289):

Քանդումն – հակառակորդի տարածքի գրավումը հանգեցնում է և այս հետևանքին, ինչպես նշվում է վերի օրինակներում՝ **Առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց** (365), **Առումն Տիգրանակերտի և բնաբարձ քան- դումն** (289):

Քանդել (Քանդեալ) – վկայված է և դերբայական կիրառությամբ մեկ օրինակ՝ **եհաս հրաման ի Շապիոյ արքայէ, զի քանդեալ աւերեցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց** (300):

Աւերումն³⁵ – նմանատիպ հետևանքի է վերաբերում և այս տերմինի կի- րառությունը՝ **աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց** (365):

Աւերել (Աւերեալ) – **աւերել** բայի անցյալ դերբայով վկայված է հետև- յալ օրինակը՝ **եւ ինքն շինէր զԵրուսաղէմ, զաւերեալն ի Վեսպասիանոսէ և ի Տիտոսէ և յիւրմէ** (189):

Գերի³⁶ – վկայված է 7 օրինակով, որոնց մեջ կարելի է տարբերակել երկու իմաստ՝ 1. «Գերված անձ», եզակի կամ հոգնակի թվով՝ **հանդերձ պատանեկօք և բազմութեամբ գերեացն որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի** (83), **որպէս թե յերկնից ծագեաց նոցա փրկիչ, իբր նեղելոց և զերեաց** (189) և 2.«Գերիների բազմություն» հավաքական իմաստով, եզա- կի թվով՝ **Տիգրան հրաման տայ ... նստուցանել զգերին Հրէից ... ի քա- ղաքն Շամիրամայ** (135), **ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերոյն** (183), **Առեալ գերի բազում և ի հրէից՝ նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ** (129), **զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ** (182) և այլն:

Գերել – ըստ ՆՀԲ-ի՝ «Գերի կամ ի գերութիւն վարել. ըմբռնել կալա- նաւորել ի պատերազմի...»: «Հաճախականության բառարանի» տվյալներով Խորենացու երկում վկայված է 15 կիրառությամբ, որոնք «Համաբարբառում» բաշխված են **Գերեալ, Գերել, Գերեմ, Գերիմ և Գերող** բառահոդվածների միջև՝ **եւ Շապիոյ գմնացեալսն ի կոտորածէն գերեալ՝ չուէ ի Պարսս** (290), **դարձաւ առ գերեալ Յոյսնն զինաւորս և ասէ** (290), **հրամայեցին արձակել զգերեալս (264), գերեցին և այն Հրեայսն որք յԱրտաշատ և ի Վաղարշապատ** (300) և այլն, ընդ որում օրինակների մի մասում առկա է նաև «բռնագրավել, ավար առնել» իմաստը, որ վերաբերում է ոչ թե մարդ- կանց, այլ ունեցվածքին՝ **զանձին և նույնիսկ թագավորների ոսկորներին՝ առնու զամուրն և գերէ զամենայն զանձս արքունի որ ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն** (288), ինչպես նաև տարածքներին՝ **վասն որոյ**

35 Այս տերմինի կիրառությունը կարելի է կապել ինչպես հաղթանակի, այնպես էլ պարտության հետ՝ նայած թե երևույթը ում տեսակետից է գնահատվում:
36 Այս բառահոդվածում հաշվառված են միայն ինքնուրույն կիրառությունները՝ առանց դարձվածների (գերի առնել և այլն), որոնք բերվում են ստորև՝ առանձին բառահոդվածներում:

աւերեալ գերեաց զաշխարհս մեր (293), գերելով գյուղով մասն աշխարհիս՝ յաւեր դարձուցանէ (215): Հմմտ. նաև ստորև՝ **գերի առեալ** կապակցությամբ կիրառությունների մեջ՝ **գՄարիսացւոց քաղաքն գերի առեալ (135)** օրինակը:

«Համաբարբառում» ինքնուրույն գլխաբառերով առանձնացված են անորոշ դերբայը՝ **գերել**, դիմավոր ձևերը՝ ներգործական և կրավորական սեռերով՝ **գերեմ** և **գերիմ** գլխաբառերի տակ և **գերեալ** անցյալ դերբայը՝ տարբեր կիրառություններով: Առանձին ներկայացված են նաև **գերի ածեմ, գերի վարեմ** և **գերի առեալ** վերլուծական կառուցվածքները:

Գերի ածեմ – վկայված օրինակներն են՝ **գերկիրն Կասբից աւերեալ՝ առաւել քան զԱրտազեան՝ գերի ածէ ի Հայս (183)**, ինչպես նաև վերը նշված՝ **ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ (182)** կապակցությունը՝ շրջուն շարադասությամբ:

Գերի առեալ – գՄարիսացւոց քաղաքն գերի առեալ, թագաւոր կացուցանէին զԱնտիգոնոս (135), և զբազում գերի առեալ ի կողմանցն Մծբնայ (263). տե՛ս նաև արդեն նշված՝ **առեալ գերի բազում և ի Հրէից** օրինակը՝ դարձյալ շրջուն շարադասությամբ (129)):

Գերի վարեմ – այս օրինակը նույնպես վերաբերում է տարածքների գրավմանը՝ **Գունդք անցեալ ընդ Դանուբ գետ զբազում գաւառս գերի վարեցին (214)**:

Գերութիւն – վկայված է երկու իմաստով՝ 1. «Գերում, գերեվարում» և 2. «Գերիների բազմություն»: «Հաճախականության բառարանում» և «Համաբարբառում» առանց իմաստային տարբերակման նշված է 16 կիրառություն: Առաջին իմաստով վկայված օրինակներից են՝ **Գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեան Հրէից (132), զՀրեայսն խաղացուցեն ի գերութիւն (300), ի գերութիւն վարեցաւ Սեդեկիա (360), պատերազմեալ՝ ի գերութիւն ըմբռնեցաւ (103)** և այլն: Երկրորդ իմաստով վկայված օրինակներն ավելի առատ են՝ **յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից (199), զոր կացուցեալ էր Աղեքսանդրի ի վերայ գերութեանն վերիացւոց աշխարհին (121), Համոզէ զՄանաճիիր արձակել զգերութիւն ռամկին (264) յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստօնեութեան (300), թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն հրէից նստուցեալ յԱրմաւիր ... խաղայ գնայ յԱսորիս (131)** և այլն:

Պատանդ – ըստ ՆՀԲ-ի բացատրության՝ «անձն տուեալ ի գրաւ առ ապահովութեան»: Պատանդներ կարող էին առնվել թե՛ որպես հետևանք հաղթական ռազմական գործողությունների, թե՛ իրավադիվանագիտական հարաբերությունների բերումով: Ի տարբերություն գերիների, որոնք լիովին իրավագուրկ էին, պատանդները կարող էին օգտվել անձի որոշ ապահովությունից, քանի դեռ պատանդատուն կատարում էր հանձն առած պարտավորությունը: Խորենացու երկի «Համաբարբառում» բերվում է տերմինի կիրառության 11 օրինակ³⁷, ինչպես՝ **մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս (200), Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինի պատանդս առեալ դառնայ (231), նուաճեաց և զագգս նախարարացն, պա-**

³⁷ «Հաճախականության բառարանում» նշված է 13:

տանդա առնով յամենեցունց (277), արտասահմանել գնա հրամայէ և սրոյ զամենայն պատանդսն մատնել (293) և այլն:

Ձերբակալ առնել – կիրառված է դարձյալ հաղթական ռազմական գործողությունների նկարագրությունների մեջ՝ ըստ «Հաճախականության բառարանի» 9 գործածությամբ, որոնք «Համաբարբառում» ներկայացված են բայական հարադրավոր կառույցների տեսքով՝ **ձերբակալ առնել / առնեմ / արարեալ** գլխաբառերի տակ, ինչպես՝ **Խաղալն Արտաշիսի յարևմուտս և ձերբակալ առնել զԿրիսոս (94, 122), կոտորէ անհնարին զգօրս Հայոց և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա (138), զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց՝ ածեն առ Արտաշէս (177)** և այլն:

Պարտության հետևանքների հետ կապված հասկացություններից կիրառման ամենամեծ հաճախությունն ունի **փախուստ** տերմինը, որով Խորենացու երկում վկայված է բավականին հարուստ բառափունջ՝ տարբեր խոսքի մասերով, քերականական ձևերով և բառակազմական կառուցվածքով, որոնք առանձին գլխաբառերով արտացոլված են նաև «Հաճախականության բառարանում» և «Համաբարբառում»՝ **փախչել/փախչիմ/փախչող՝ փախստական անկանեմ/արկանեմ, փախստական առնեմ/արարեալ, փախստական վարել/լինել/լինիմ, փախստեայ, փախստեայս արկանեմ/առնեմ/արարեալ, փախուցանեմ/ փախուցեալ**: Սրանց մեծ մասը կապվում է մարտական գործողությունների նկարագրությունների հետ:

Փախուստ – ՆՀԲ-ի՝ բացատրությունն է՝ «փախչելն, խոյս տալ»: Ըստ վկայված օրինակների՝ հակամարտող կողմերից մեկը դիմում է փախուստի՝ պարտվելով կամ խուսափելով առձակատումից: Վկայված է կիրառման բավական մեծ հաճախությամբ՝ 20 օրինակով՝ **ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիթացուցն փախուստն (126), որ ի Ժամանակի փախստենէն Շապիոյ գնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ (308), և զերծանել Արտաշիսի փախստեամբ (161)** և այլն:

Ի փախուստ դառնալ/դարձուցանել – **փախուստ** տերմինի կիրառությունների մեջ զգալի թիվ են կազմում նշված կապակցություններով օրինակները՝ **Եւ մնացեալ զօրքն ի փախուստ դառնային (172), և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնացեալքն ի փախուստ դարձան (219) և ճակատ տուեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէ՝ թափելով ի նմանէ զԱտրեստան (208), ի փախուստ զՇապուհ դարձուցին, յաւարի զամենայն երկիրն առեալ (234)** և այլն:

Փախստական – թեև «Համաբարբառում» 4 կիրառությամբ առանձնացված է ինքնուրույն բառահոդվածով՝ ի տարբերություն այլ կազմությունների, որոնց բառահոդվածները գլխաբառում տրվում են բայական հարադրի հետ միասին (**փախստական անկանեմ/ առնեմ/ արկանեմ** և այլն), բերված 4 օրինակները նույնպես ունեն նույն կառուցվածքը՝ բայական հարադրով՝ **եկին փախստական առ մեզ (70), անցին ի սմանէ փախստականք յԱզոաս (58), ինքն գնաց փախստական ի Տարոս Կիլիկեցուց (244), և բոլոր ընտանեօքն գնաց փախստական ի Յոյսս (295)**: Սրանից հետևում է, որ **փախստական** տերմինը Խորենացու երկում հանդիպում է միայն բայական հարադրությունների մեջ: Ստորև բերում ենք մեկական օրինակ յուրաքանչյուր բայական հարադրով:

Փախստական անկանիմ – Թողեալ զթագաւորութիւնն՝ փախստական անկանէր ի Կրեւէ (55):

Փախստական առնեմ – Սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին՝ փախստական առնեն զգօրս Պարսից (268):

Փախստական արկանել – Որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն (46):

Փախստական լինել – Սակայն բազմութեանն յաղթեալ՝ փախստական լինի Միհրդատ ի կողմանս Պոնտոսի (130):

Փախստական վարել – Փախստական վարելով գնա յԱտրեստան՝ հանեն առ եզերք սահմանացն Ատրպատականի (211):

Փախստեայ – ՆՀԲ-ում բացատրության մեջ հղում է տրվում **Փախստական**-ին: Սակայն «Պատմության» մեջ դրանց կիրառությունները միայն մասամբ են համընկնում: Ինչպես նշվեց՝ **փախստական**-ը միշտ հանդես է գալիս բայական հարադրություններում, իսկ **փախստեայ** տերմինը կարող է գործածվել և առանձին՝ գոյականի կամ ածականի արժեքով՝ **ոչ փախստեայ՝ համբաւաբեր Լիւդացոցն թողեալ (125), Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն՝ ոչ աճապարեաց ընդ փախստեայսն (219), Բայց ամբարշտին Մեհրուժանայ վիրաւորեալ ձին՝ ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայսն (305):**

Կան նաև կիրառություններ բայական հարադիրներով՝

Փախստեայս առնեմ – յանկարծակի անկեալ ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով, և զոմանս փախստեայս արարեալ (307):

Փախստեայս արկանեմ – Յոլովաձեռն գնդաւ զհետ մտեալ՝ փախստեայս արկանէ յամուր այրս ի գաւառին Մանանաղոյ (314):

Հալածել – գրեթե նույնպիսի հաճախական գործածություն ունեն և **հալածել (18 կիրառությամբ), հալածանք (8 կիրառությամբ)** տերմինները, ինչպես և **հալածական** ածականով կազմված բայական հարադրությունները՝ **հալածական առնել (9) / արկանել (1) / լինել (1):** Սրանցից ոչ բոլորն ունեն ռազմագիտական նշանակություն: Այդ գործողությունները կարող են կատարվել նաև անձնական, դասային-դասակարգային, կրոնական և այլ շարժառիթներով, բայց զգալի թվով կիրառություններ կան և բուն ռազմական գործի առումով, ընդ որում, այստեղ ևս կարող են լինել մեկնաբանություններ գործողի և կրողի (հաղթողի և պարտվողի) տեսակետներից: Ռազմական գործ իմաստային դաշտին կարելի է վերագրել հետևյալ օրինակները՝ **ոչ այնչափ ի սպանանել գնա և ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուաճել կամ զբռամբ ածել (49), և հետամուտ եղեալ հալածեաց զգօրսն Հռոմայեցոց մինչև ի սահմանս Կեսարու (184), հալածեաց զՏերենտիանոս հանդերձ գօրօքն (307), իբրև գիտացին նախարարքն Հայոց ... եթէ ... զուրդ փոքր է որ վասն այնր է եկեալ՝ միաբանեալ հալածեցին զնոսա (299) և այլն:**

Անկումն – ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «Անկանիլն ըստ ամենայն նշ. իբր Կործանումն. վայրաբերումն. զրկումն, վրիպումն, մահ, պատահումն» ևն: Ռազմական գործի տեսակետից վկայված է մեկ կիրառությամբ՝ **ոչ փոքր հարուածս եհաս զօրացն իւրոց և բազմաց անկումն մեծամեծաց (231):**

Անկանել – Խորենացու երկում վկայված է 44 կիրառությամբ՝ բազմա-

զան իմաստներով, որոնցից ռազմագիտական արժեք ունեն երկուսը՝ 1. «կործանվել, զոհվել, կյանքից զրկվել» և 2. «փախչելով՝ ապավինել, ապաստանել»:

Առաջին իմաստով վկայված են հետևյալ օրինակները՝ **զբլուրն, ուր քաջամարտկօթն անկաւ Բել՝ անուանեաց Հայկ Գերեզման (37), դիակապուտս առաքէ ... խնդրել ի մէջ դիականցն անկելոց զրդձալին իւր և զտարփածուն (49), ի հարկանելոյ զօրուն և ի բագում անկելոց նախարարացն՝ զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Շապիոյ (234), բագումք ի մեծամեծ նախարարացն անկան ի պատերազմին (268):**

Երկրորդ իմաստով նույնպես վկայված են մի շարք օրինակներ՝ **Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ և անկանել առ Խոսրով (312), փախուցեալ աղխի իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից (222), ինքն առ արքայն Շապուի փութացեալ անկանի (263), Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռոյն իւրմէ Տիգրանայ՝ ապստամբութեամբ անկանի առ Կեսար (132) և այլն:**

Անձնատուր լինել – պարտություն իմաստային ենթադաշտին է առնչվում նաև Խորենացու երկուս մեկ կիրառությամբ վկայված **անձնատուր լինել** կապակցությունը, որի բացատրությունն է ըստ ՆՀԲ-ի՝ «անցանել ի կողմն օտարաց, մտանել ի հնազանդութիւն»: Օրինակը վերաբերում է Արտագերս ամրոցի անկմանը՝ **անձնատուր եղեն ի կամաց և ոչ ի բռնութենէ (300):**

Ձէնընկեց – կիրառված է մեկ անգամ՝ **զէնընկեց լինել** կապակցությամբ: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «ընկենուլ զզէնս»՝ «զենքերը վայր դնել» իմաստով՝ **Յորմէ զարհուրեալ աւագակացն՝ զէնընկեց լինելով ի ձեռն եկին (308), այսինքն՝ «զենքերը վայր դնելով՝ անձնատուր եղան»:**

Մարտական առանձին գործողությունների մեջ կարելի է հիշատակել նաև հետևյալ տերմինները՝

Շահատակութիւն – վկայված է մեկ կիրառությամբ՝ «համարձակություն, քաջություն»³⁸ իմաստով՝ **Եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ ի մտէ ուղևորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձէնջ ուսցին և այլք զդոյն առնել (288):**

Շահատակել – նույնարմատ բայական կազմություն է, որի 6 կիրառությունները համաբարբառում բաշխված են երեք գլխաբառերի միջև՝ **Շահատակել, Շահատակեալ, Շահատակեմ**: Վկայված օրինակներում նշանակում է «առաջ ընթանալ, հանդգնաբար արշավել, նախահարձակ լինել», ըստ ՆՀԲ-ի՝ «Նահատակիլ նախագրաւ հարձակմամբ. Համարձակ արշաւել. յարձակիլ. յառաջ խաղալ. սուրալ»: Բնորոշ օրինակներից են՝ **իսկ երրորդն զվիշապ անարի սանձեալ՝ ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տէրութեանս (76), յերկուս ձեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով (230), և թաղեալ կաճեայ բոլորով ամենևինք պարածակեալ, շահատակէր ի մէջ զօրացն (267) և այլն:**

38 Հմտ. աշխարհաբար թարգմանությունը՝ «դուք, տիգրանակերտցիներդ, որ առաջինն էք, ոչ թե քաջությամբ, այլ իմ ուղևորության ճանապարհի վրա...», **Սովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, խմբ., ներած. և ծանոթություն. Ս. Մալխայան, Եր., 1981, էջ 263-264:

Նետաձգություն – նետ ու աղեղի գործածության հետ է կապված **նետաձգություն** տերմինը՝ 6 կիրառությամբ՝ **քանզի էր պատանին նշառակի նետաձգություն կորովութեան** «պատանին անվանի էր կորովի նետաձգությամբ» (121), **այլ սա ծածկեաց նետաձգութեամբն և ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ գիշեր զմիջօրէի արարեալ** (125), **բազում վիրօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգութեամբք** (225) և այլն:

Դիպաձգություն – վկայված է մեկ օրինակ՝ «անվրեպ նետաձգություն» իմաստով՝ **ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ ... դիպաձգութեամբ նետից կորովի** (42):

Հարկանել³⁹ – ՆՀԲ-ում տրված է մեկ հիմնական գլխաբառով՝ **Հարկանեմ**, որին հաջորդում են երկու տասնյակ ենթագլխաբառեր՝ բազմազան իմաստներով և վերլուծական կառուցվածքի դարձվածային բառամիավորներով, որոնցից մի շարք օրինակներ կիրառված ենք գտնում Խորենացու երկում նաև ռազմական գործի հետ կապված, հատկապես հետևյալ իմաստներով՝ «կոտորել զմարդիկ, և զանասուն. ջարդել, սպանանել, սատակել»⁴⁰. Ի լինել մարտի՝ **հարկանի գօրն Արայի, մեռանի և Արայի պատերազմի ի մանկացն Շամիրամայ** (49). **Մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերք գզլովն Երուանդայ** (173), **տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգօրսն, և սպանանէ Ապրսամ Սպանդունի զգօրագլովն** (332), **հարեալ աշտէի զբաջն՝ սատակէին և զգօրսն առաջի արկեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէին** (107) և այլն:

Հարկանել ի դիմի – «Պատմության» մեջ կիրառված է երկու օրինակով՝ «ընդդիմանալ, հակառակվել, դիմակայել, դիմադրել, դիմագրավել» իմաստով՝ **որում ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով ի կղզի ինչ ասիական ծովուն** (46), **Գաբիանոս ոչ իշխեաց ի դիմի հարկանել Տիգրանայ, դառնայ յեփրատայ յեգիպտոս** (131):

Հարուած – այս բառի բազմաթիվ իմաստային նրբերանգներից Խորենացու երկում որպես ռազմական տերմին կիրառված է «կոտորած, վնաս, կորուստ կռվի մեջ» նշանակությամբ. հմմտ. վերը՝ **անկումն գլխաբառի տակ նշված օրինակը՝ ոչ փոքր հարուածս եհաս զօրացն իւրոց և բազմաց անկումն մեծամեծաց** (231): Խորեացու երկում վկայված է նաև բառի մեկ այլ կիրառություն «աստվածային պատիժ»՝ ոչ ռազմական տերմինի իմաստով՝ **հասին նմա հարուածք ի Տեանէ** (232): «Հաճախականության բառարանում» **հարուած** բառի դիմաց նշվում է 1 կիրառություն՝ անկախ իմաստից:

6. Ռազմական շինություններ և տեղանք, դիրքավորում

Ըստ իրենց ռազմավարական (ստրատեգիական) և գործառական նշանակության ռազմական շինությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ այսպես կոչված «մշտական» և ժամանակավոր: Առաջիններից ամենակար-

39 Խորենացու երկի «Համաբարբառում» և «Հաճախականության բառարանում» բերվում է Հարել գլխաբառը՝ փխ. Հարկանել: ՆՀԲ-ում Հարել ձևը հղվում է Հարկանել-ին («իմա կամ ընթերցիր հարկանել»), իսկ միակ օրինակը բերվում է ուշ շրջանի գործերից՝ Գր. Հր. համառոտագրությամբ՝ ենթադրաբար վերագրվելով Գրիգոր Նարեկացուն կամ Սկևռացուն (տես ՆՀԲ, հատոր երկրորդ, էջ 10-11):
40 Տես ՆՀԲ, հատ. երկրորդ, էջ 63, միջին սյունակի ներքևից 2-3 տողերը:

և որն են **ամրոց**-ը՝ **ամուր** և **բերդ** համանիշներով, որոնք ռազմական նպատակներից բացի ծառայել են նաև որպես բնակատեղի՝ քաղաք-ամրոց, դղյակ, միջնաբերդ և այլն:

Ժամանակավոր շինությունները, ի տարբերություն քաղաք-ամրոցների՝ ունեն մարտավարական նշանակություն, հիմնվում են ըստ անհրաժեշտության՝ ռազմական գործողությունների ընթացքում և մնայուն չեն: Խորենացու երկում այս երկու տիպի շինությունների անվանումներն էլ կիրառված են: Բնականաբար ավելի մեծ հաճախականություն ունեն առաջին տիպի կառույցներ նշանակող տերմինները:

Ամուր – «Պատմության» մեջ **ամուր** տերմինը վկայված է 15 կիրառությամբ, ընդ որում դրանց մեծ մասը կապվում է կոնկրետ բնականույնների հետ՝ **առնու զամուրն Անի** (288) ի **Մասադան յամուրն թողեալ զընտանիսն՝ ինքն ի Հոռմ փութայր հասանել** (135), **հրաման տայ Սմբատայ՝ երթալ յամուրն Բագարան** (175), **հանդերձ գանձիք անկալ յամուրն Արտագերից** (299), **ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ** (113) և այլն:

Ամրոց – այս տերմինը նույնպես Խորենացու երկում հանդիպում է 15 վկայությամբ: Ընդհանրապես այն ավելի լայն իմաստային կիրառություններ ունի, քան **ամուր**-ը: ՆԸԲ-ում բերվում են **ամրոց** հասկացության մի շարք նրբիմաստներ, որոնց մեջ նշվում են նաև բնական թաքստոց-ապաստարանների անվանումներ՝ տարբեր բնագրերից քաղված **օրինակներով**, ինչպես՝ **յանձաւախիտ ամրոցս մայրեաց, յամրոցս քարանձաւին, ամրոց անմատոյց՝ փախուցելոցն պատսպարան** և այլն: «Պատմության» մեջ հիմնականում համընկնում են **ամուր** և **ամրոց** տերմինների իմաստները և կիրառությունները՝ **եմուտ նա յամուրն Անի** (201), **գերեալ զդստերս Սմբատայ՝ պահէ յամրոցին յԱնի ոչ վատթարապես** (164): Սակայն **ամրոց** տերմինի վկայությունները նվազ կոնկրետ են, ոչ միշտ են կապվում տվյալ բնականվան հետ (ինչպես **ամուր** տերմինի դեպքում է), այլ ունեն ավելի ընդհանրական նշանակություն՝ **առումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց** (365), **արս քաջս թողլով ի վերայ ամրոցին** (162), **եւ ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին՝ անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, և բացին զդուռն քաղաքին** (173) և այլն:

Ամրութիւն – ՆԸԲ-ում տվյալ բառի բազմազան կիրառությունների մեջ առանձնացվում է նաև թանձրացական նշանակությունը ռազմագիտական առումով՝ որպես «տեղի ամրանալոյ կամ պահպանութեան, վայր անառիկ, դղեակ, պարիսպ, ապաստան» ևն: Խորենացու երկում վկայված է երեք կիրառությամբ, որոնցից նշված իմաստով են հետևալ **օրինակները՝ և ինքն զնաց ապստամբեալ ի կողմանս ամրութեանն Մարաց** (195), **եհաս հրաման ... զի քանդեալ աւերեսցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքացն** (300): Հատկապես երկրորդ **օրինակում ամրություն**-ը կարելի է մեկնաբանել նաև որպես պարիսպ, պատնեշ կամ պաշտպանական այլ կառույցներ: Մյուս կիրառությունը պարզապես բնութագրում է տվյալ շինությունը՝ **ոչ ինչ կարէին առնել վասն անմատչելի ամրութեանն** (300):

Ամրանալ – **ամուր** հիմքից է կազմված նաև **ամրանալ** բայը, որի ռազմական նշանակությունը ՆԸԲ-ում տրվում է առանձին ենթագլխաբառի

տակ՝ «Ապաստան լինել յամուր տեղիս. յապահովի նստել. ապավինիլ»:
«Պատմության» մեջ վկայված օրինակը վերաբերում է Հայկի և Բելի ձա-
կատամարտի դրվագին՝ մասնավորապես զորքերի դիրքավորմանը՝ **ար-
քայն Տիտանեան զարհուրեցաւ և ի նոյն բլուր ... ելանէր, քանզի խոր-
հէր ի մէջ ամբոխին ամբանալ, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն** (36):

Բերդ – տերմինը վկայված է 11 կիրառությամբ: Ըստ ՆՀԲ-ի բացատ-
րության՝ «Շինուած բարձրապարիսպ ի վերնակողմն քաղաքի՝ իբրև ամ-
րութիւն ... կամ ուրույն շինեալ աւան անառիկ՝ հանդերձ զօրօք և զինութ»:
Ինչպես տեսնում ենք, բացատրության մեջ շեշտվում է շինության ռազմա-
կան նշանակությունը: **Բերդ**–ը համանիշ է **ամրոց** և **ամուր** տերմիններին,
մասնավորապես այդ են վկայում Խորենացու երկում միևնույն Արտագերս
շինության՝ **ամուր** և **բերդ** անվանումները՝ **որ եկեալ նստան շուրջ զբեր-
դան Արտագերից** (300), **հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից**
(299), ինչպես նաև հետևյալ օրինակում՝ միևնույն շինությունը **բերդ** և
ամուր կոչելը՝ **և ընթացեալ իւրով արամբք ի դուռն ամրոցին՝ ունի
զբերդն, կապելով զամենայն արս, որ ի ներքս** (229):

Բերդերը ռազմական նշանակությունից բացի ունեցել են նաև կալանա-
վայրի գործառույթ⁴¹, որ հաստատվում է և Խորենացու երկում տեղ գտած
մի շարք կիրառություններով՝ **և զբազումս ի նախարարաց կանացն կա-
լեալ ի բերդս բերդս տայր պահել** (301), **ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝
դնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդին** (321), **զկնի մահուանն Արտաշի լուծեալ
պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի** (329): **Բերդ** տերմինի «բանտ»
իմաստը տարածված է և ժամանակակից հայերեն խոսակցական լեզվում:

Պարիսպ – «մշտական» պաշտպանական կառույցների մեջ պետք է նշել
և այս տերմինը՝ ըստ ՆՀԲ-ի բացատրության՝ «քաղաքորմ, պատուար քա-
ղաքի. և ... բարձր որմ բերդի կամ ապարանի. ևս և պատնէշ պաշարման»:
Վկայված է բավական մեծ հաճախականությամբ՝ ըստ «Հաճախականության
բառարանի»՝ ունի 19 կիրառություն: Սակայն «Համաբարբառում» **Պարիսպ**
գլխաբառի տակ բերվում է ընդամենը 17 օրինակ. ընդ որում դրանցից մե-
կը ոչ թե **պարիսպ** գոյականի բառաձևն է, այլ **պարսպել** բայի, որը այս
բառահոդվածում ընդգծված տրվում է որպես **պարիսպ**–ի բառաձև, թեև
առանձին ներկայացված է համաբարբառի բառացանկում **պարսպեալ** և
պարսպեմ գլխաբառերի օրինակներում (տե՛ս ստորև): Բնորոշ կիրառությ-
ուններից են՝ **և դրունս պղնձիս կանգնէր ի միջոցի պարսպին** (165),
**յաղագս ... շինելոյ զաւանն Բասենոյ և պատեալ պարսպաւ զՆոր քա-
ղաք** (199, 98) և այլն:

Պարիսպ տերմինը կիրառված է նաև որպես պաշտպանական նկատա-
ռումներով կամ հանգրվանի նպատակով մարտական գործողությունների
տարածքում տեղակայված «ժամանակավոր» կառույցի անվանում՝ **իբր
պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ** (303), (հմմտ. նաև
ստորև բերվող՝ **առագաստ** տերմինի օրինակը՝ **Իսկ Արտաշիսի հասեալ
ի յերուանդայ շրջապատեալ առագաստն, ի կաշեայ և կտաւեայ պարս-
պին, էջ և ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր** (172):

Պարսպեմ – վկայված է 7 կիրառությամբ՝ **Պարսպէ զբլուրն ... կտրեալ**

⁴¹ Հիշենք թեկուզ հոչակավոր Անհուշ/Անուշ/Անդանշն բերդը:

գրարինս մինչև ի յատակն բլրոյն (165), և պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ (160), փոքրագունիք պարսպեալ որմովք (46): Պարսպեալ տերմինը կիրառված է նաև փոխաբերաբար՝ բնական ամրությունների կամ պատմությունների վերաբերյալ՝ պատկերավորման նպատակներով, ինչպես՝ **ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց** (36), և **անձեռագործ պարսպեալ Նեղոսի** (344):

Որմ(ն) – պաշտպանական կառույցների մեջ հիշատակվում է և **որմ** կամ **որմն** տերմինը՝ ընդհանուր առմամբ 4 կիրառությամբ՝ և **զղաստակերտն, զոր շինեաց ... փոքրագունիք պարսպեալ որմովք** (46), **Տնկէ և մայրի մեծ և որմովք ամրացուցանէ** (166), **ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին** (290) և այլն:

Պատուար – «Պատմության» մեջ վկայված է 4 կիրառությամբ՝ ըստ ՆՀԲ-ի՝ հետևյալ իմաստով՝ «պատնէշ և որպիսի և իցէ ամրութիւն քաղաքի և տեղւոյ՝ շրջապատեալ ի ձև որմոյ», այսինքն՝ հոմանիշ է **պարսպին և որմին**: Վկայված օրինակներից են՝ **անդնդալիք հաստատեաց զհիմունս պատուարին** (339), **պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ** (160), **ի վերայ պատուարին եօթնետասն այր նետիք հարեալ՝ վերուստ ի վայր հոսեաց միմեանց զկնի** (308):

Բանակ – այս տերմինը ժամանակակից հայերենում ունի «որևէ պետության զինված ուժերի ամբողջությունը» կամ «ընդհանրապես զորք» հիմնական իմաստները⁴², այսինքն՝ նկատի է առնվում անձնակազմը: Մինչդեռ հին հայերենում, մասնավորապես Խորենացու ժամանակաշրջանում **բանակ** իմաստը առավելապես կապվում է զորքերի տեղակայման վայրի և զորաշարժերի հետ, հմնտ. ՆՀԲ-ի բացատրությունը՝ «Միաբան բազմութիւն զօրո՝ ի չու, ի ճակատու, և ի կայանս. որպէս և կարաւան ուղևորաց. և տեղի իջևանելոյ, դադարք»⁴³: Նույն իմաստի հետ է կապվում և **բանակել** բայը (տես հաջորդիվ):

Խորենացու երկում վկայված է **բանակ** տերմինի 8 կիրառություն՝ **ի ձեռն թարգմանաց ձայնէ ի բանակն Արտաշիսի** (178), **արագ հասուցանելով ի բանակն իւր** (179), **ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր** (172), **ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն** (171), **յանկարծակի անկեալ ի բանակն** (307), **գնաց և Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ** (315) և այլն:

Բանակել – ՆՀԲ-ի բացատրությունն է՝ «բանակ հարկանել, իջևանիլ, ագանիլ, նստիլ», որ հաստատում է **բանակ**-ի՝ վերը նշված իմաստները («տեղակայված զորք» կամ «զորքի տեղակայում, դիրքավորում»): Վկայված 7 օրինակներից են՝ **անդ զափամբ մօրին մեծի բանակի ի տեղուոջ** (109), **անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերք գետոյն ի հիւսիսոյ. և հասեալ Արտաշէս բանակի ի հարաւոյ** (177), **նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին** (172) և այլն:

Ճամբար – «Պատմության» մեջ կիրառված է մեկ օրինակով, հոմանիշ է **բանակ**-ին՝ «զորքերի տեղակայման կամ դադարի վայր» իմաստով՝ **Եւ**

42 Տես Աղայան Էդուարդ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Մանմար» հրատ., եր., 2014, էջ 157: 43 Հոմանիշ է և ճամբար տերմինին, որ նույնպես կիրառված է «Պատմության» մեջ մեկ օրինակով (տես ստորև):

ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեք հարիւր ասպարիսաւ ի հիւսիսոյ, ի վերայ գետոյն Ախուրեան (171):

Ջօրանիստ – նույնպէս նշանակում է «գորքերի կամ կայազորի տեղակայման վայր» (ըստ ՆՀԲ-ի բացատրության՝ ա., գ. «ուր է նիստ և կայան գօրաց»), որ կարող է համընկնել նաև որևէ բնակավայրի հետ: Վկայված է մեկ օրինակով՝ ածականական կիրառությամբ՝ որպէս գորքերի նստավայր ծառայող գավառի որոշիչ՝ **գայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Արգարու ի գօրանիստ գաւառին Բուզնան**, այսինքն՝ «Բուզնան գորանիստ գավառում» (144): Ի տարբերություն **բանակ**-ի և **ճամբար**-ի, որոնք գորքերի ժամանակավոր տեղակայմանն են ծառայում՝ գորաշարժերի կամ մարտական գործողությունների ընթացքում, **գօրանիստ**-ը կարող է լինել տվյալ ժամանակաշրջանում հիմնական գորակայան:

Ճակատ – այս տերմինին մանրամասն անդրադարձանք նախորդ՝ «Ռազմական գործողություններ և դրանց հետևանքներ» հատվածում, որտեղ առանձնացված են երեք իմաստային կիրառություն՝ 1. Ճակատամարտ, 2. Ջորքի առաջամաս՝ ուղղված դեպի հակառակորդը, 3. Ավելի լայն իմաստով՝ «պատերազմ»⁴⁴: Որոշ կիրառություններում կարելի է առանձնացնել և ռազմագիտական առումով չորրորդ իմաստը՝ գորքի դիրքավորում կամ տեղակայում, որ կապվում է վերոբերյալ **բանակ**, **ճամբար** հասկացությունների հետ: Այս իմաստով վկայված է 6 կիրառություն **Ուր միսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ (200), ընդ հուպ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, ... Ելին և ի գօրացն պարսից համատիք նոցա և խաղացին ի մէջ ճակատուցն (303), մտին ի մէջ ճակատուցն առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի (303), այնպէս երագ յերիվարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել (ն.տ.), իբր պարսպաւ պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ (ն.տ.)** և այլն: Բերված բոլոր օրինակներում **ճակատ** տերմինը մատնանշում է հակառակորդ գորքերի դիրքավորումը:

Ճակատ առ ճակատ – մարտական գործողությունների ընթացքում գորքերի դիրքավորմանն է վերաբերում նաև **ճակատ** տերմինի կրկնությամբ կազմված **ճակատ առ ճակատ** դարձվածը՝ վկայված մեկ կիրառությամբ՝ **Եւ խմբեցաւ պատերազմն ի դաշտն, որ կոչի Ձիրաւ և մատեան ճակատ առ ճակատ** («մոտեցան ճակատ-ճակատի») (303):

Թև – այս տերմինը նույնպէս կապվում է գորքերի դիրքավորման հետ՝ ի հակադրություն **ճակատի**՝ որպէս կենտրոնական գրոհող զորամասի: ՆՀԲ-ում **թև** բազմիմաստ բառի իմաստների մեջ առանձնացված է և նրա ռազմական նշանակությունը՝ **թև բանակի** ենթազլխաբառում՝ «կողմն և կողմն գնդի գօրաց» բացատրությամբ: Այս իմաստով «Պատմության» մեջ կիրառված է մեկ անգամ՝ մարտական գործողությունների նկարագրության մեջ՝ **Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևսն էին, ի նա խառնեալ միանային (171):**

Առագաստ – այսպէս կոչված «շարժական՝ ժամանակավոր» կառույցների մեջ պետք է նշել 5 օրինակով վկայված **առագաստ** բազմիմաստ

⁴⁴ Տե՛ս սույն հոդված, էջ 128:

բառի ռազմական իմաստով մեկ կիրառությունը՝ որպես շրջափակող միջոցի՝ **Իսկ Արտաշիսի հասեալ ի յերուանդայ շրջապատեալ առագաստն՝ ի կաշեայ և կտաւեայ պարսպին, էջ և ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր** (172):

Վահանափակ – այս տերմինը նույնպես կիրառված է «շարժական՝ ժամանակավոր» մարտական պաշտպանական կառույցի իմաստով՝ ըստ ՆՀԲ-ի՝ «վահանապատ պատնէշ»: Վկայված է մեկ օրինակով՝ **Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին՝ նոքա ի վահանափակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին, առ ոչ ինչ վնասելոյ** (303):

Դիտանոց – ռազմական կառույցի կամ բնական բարձր դիրքավորման հետ է կապվում և մեկ օրինակով վկայված **դիտանոց** տերմինը՝ հետևյալ կիրառությամբ՝ **իսկ Բել հեզ և հանդարտ ամբոխի մեծաւ ի ձախմէջուրցն ի վերայ ոստոյ միոյ, իբրև ի դիտանոցի** (35):

Խորան – հին հայերենի այս բազմիմաստ բառը, որ ներկայումս ավելի շատ ճարտարապետական և եկեղեցական տերմինի արժեք ունի, Խորենացու երկում ներկայացված է իր նախնական՝ «վրան, ժամանակավոր կտավե կամ մորթե տաղավար» իմաստով, որը և նշվում է ՆՀԲ-ում: **Խորան**-ի ռազմական նշանակությունը պայմանավորված էր զորքի տեղակայման վայրում ժամանակավոր կացարանի գործառնությունով: «Պատմության» մեջ **խորան**-ը ունի երեք կիրառություն, որոնցից ռազմագիտական նշանակություն ունեն միայն երկուսը՝ արդեն հիշատակված՝ **էջ և ի խորանի նորա բնակեցաւ զայն գիշեր** (172), ինչպես նաև՝ **թողլով նոցա զգանձս և խորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մագապուր** (126) օրինակներում: Այս երկրորդ օրինակում **խորան**-ները («վրանները») գանձի հետ միասին դիտվում են որպես հնարավոր ռազմավարի մաս:

Այսպիսով, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ կիրառված՝ ռազմական բառապաշարի ուսումնասիրությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ քննված ոչ բոլոր բառամիավորներն են կիրառվել զուտ տերմինային արժեքով: Բայց իրենց բազմիմաստությամբ պայմանավորված այլևայլ գործածություններով դրանք կարող են լինել նաև տվյալ ժամանակաշրջանի ընդհանուր բառամթերքի արտահայտություն, ուստի արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում Խորենացու նկարագրած ժամանակաշրջանում ռազմական գործի և այն արտացոլող տերմինահամակարգի հարստության և կառուցվածքային առանձնահատկությունների մասին:

Լիանա Ս. Հովսեփյան – գիտական հետաքրքրությունների բնագավառներն են ընդհանուր լեզվաբանության, հայոց լեզվի պատմության, հայերենի տիպաբանական բնութագրի, լեզվական կառուցվածքի ձևային նկարագրության, մեքենական թարգմանության, համակարգչային լեզվաբանության խնդիրները:

Summary

THE MILITARY VOCABULARY IN “HISTORY OF ARMENIA” OF MOVSES KHORENATSI

Liana S. Hovsepyan

Key words – Movses Khorenatsi, History of Armenia, vocabulary, military terms, military functions, armament, ammunition, equipment, weapons, military operations.

The article examines Old Armenian military terms used by Movses Khorenatsi in his «History of Armenia». In this article the terms used in the text of the «History» are distributed into six semantic groups: 1. Types of troops and soldiers, 2. Military status and functions, 3. Units and subdivisions of forces, 4. Armament: types of weapons, ammunition, equipment, 5. Military operations and their results, 6. Military constructions and locality, disposition of troops.

The military vocabulary in Khorenatsi's «History» gives notion on military technic and military affair in his epoch.

Резюме

ВОЕННАЯ ЛЕКСИКА В «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Лиана С. Овсепян

Ключевые слова – Мовсес Хоренаци, «История Армении», словарный запас, военная терминология, воинские должности, вооружение, снаряжение, боеприпасы, виды оружия, военные действия.

В статье рассматривается военная лексика древнеармянского языка, отраженная в тексте «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци. Выделенные из текста слова и словосочетания, относящиеся к военной терминологии, распределены по следующим семантическим полям: 1. виды войск и военнослужащих; 2. статус военнослужащих и воинские должности; 3. войсковые соединения, подразделения войск; 4. вооружение: виды оружия, снаряжение, боеприпасы; 5. военные действия и их последствия; 6. военные сооружения и местность, расположение войск.

Военная лексика в «Истории» Хоренаци дает представление об уровне военной техники и состоянии военного дела в описываемую им эпоху.

REFERENCES

1. **Abrahamyan V.**, Mjnadaryan Hayastani zenkheri tesaknerə, Ashxatuthyunner Hayastani patmakan thangarani, hator II, Yerevan, 1950 (In Armenian).
2. **Ačafyan H.**, Hayerēn armatakan bařaran, hator II, Yerevan, 1973, p. 97 (In Armenian).
3. **Aghayan E.**, Ardi hayereni bac^oatrakan bařaran, Yerevan, 1976 (In Armenian).
4. **Arakhelyan V.**, Xorenac^o lezun yev vočə, PBH, 1975, 2 (In Armenian).
5. **Arakhelyan V.**, Aknarkner hayoc^o grakan lezvi patmuthyan, Yerevan, 1981 (In Armenian).
6. **Arzumanyan N.A.**, Haykakan skzbnaghbyurnerum hishatakvoğh «matean gund» zoramasa, PBH, 1973, 2 (In Armenian).
7. **Hambarjumyan V.**, Movses Xorenac^o «Tenčay Sathenik tiki» hatvacə, PBH, 1995. (In Armenian).
8. **Haykakan hamabarbař**, 7, Movsisi Xorenac^owoy «Patmuthiwn Hayoc^o», girkh III, p. 443 (In Armenian).
9. **Hrant Armen**, Xorenac^oin yev Astvacashnchi hayeren thargmanuthyunə, PBH, 1969, 1 (In Armenian).
10. **Jahukyan G.**, Movses Xorenac^o arajin grkhi anjnanunneri lezvakan aghbyurnerə, PBH, 1981, 3 (In Armenian).
11. **Malxasean St.**, Hayerēn bac^oatrakan bařaran, Yerevan, I-IV, 1944-1945 (In Armenian).
12. **Manandyan H.**, Movses Xorenac^o bafapasharə, Yerevan, 1935 (In Armenian).
13. **Muradyan G.**, Movses Xorenac^o «Patmuthyan » lezvi hunaban shertə, PBH, 1993, 1-2 (In Armenian).
14. **Vasmer M.**, Etimologicheskiy clovar' russkogo yazika, Moskva, I-IV, 1986-1987 (In Russian).
15. **Xachatryan O.**, Movses Xorenac^o «Hayoc^o patmuthyan» hačaxakanuthyan bařaran, Yerevan, 1986 (In Armenian).
16. **Xachatryan O.**, Čartarapetakan yev shinararakan terminnerə Movses Xorenac^o «Hayoc^o patmuthyan» mej, Gitakan ashxatuthyunneri žoghovacu, Yerevani čartarapetuthyan yev shinararuthyan petakan hamalsarani hrat., hator II (22), Yerevan, 2004 (In Armenian).